

Уш.2
189
P.26

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKACASI
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

АДАБИЙ ТАНҚИДНИНГ ТАҲЛИЛ ЙЎЛЛАРИ

Филолог-бакалавриятлар учун
ўқув қўлланма

Тошкент – 2003

405.2
83
P26

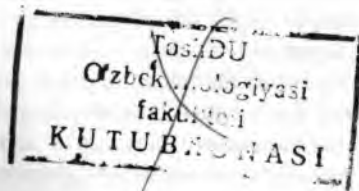
Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий Университети

АБДУҒАФУР РАСУЛОВ

АДАБИЙ ТАНҚИДНИНГ ТАҲЛИЛ ЙЎЛЛАРИ

Филолог-бакалавриятлар учун
ўқув кўлланма

Тошкент – 2003

21234

Масъул муҳаррир: п.ф.д., проф. К. Йўлдошев.

Тақризчилар: ф.ф.д., проф. Нуъмон Раҳимжонов,
ф.ф.д., проф. Ҳамидулла Болтабоев.

Филология фанлари доктори Абдуғафур Расуловнинг мазкур ўқув қўлланмаси янги ўзбек танқидчилиги материаллари асосида ёзилган. Муаллиф адабий танқиднинг илмий-назарий масалаларини қиёсий, типологик йўналишда ёритишга ҳаракат қилган. Ўйлаймизки, мазкур ўқув қўлланма талабаларнинг адабий танқид назарияси бўйича билимини бойитади, таҳлил йўллари, таҳлил услуби билан яқиндан таништиради.

БАДИЙ ТАҲЛИЛ ЙЎЛЛАРИ

Таҳлил – адабий-танқидий фаолиятнинг асоси, талқиннинг намоёни бўлиши, қадрият баҳосининг зуҳурланиши. Таҳлил-матн моҳиятига кириб бориш, маъно қатламларини қунт, зийраклик билан ўрганиш, сўзлар, ҳатто оҳангларга юкланган вазифа-маъноларни қалбнинг нафосат тарозусида ўлчаш. Таҳлил-сатрлар силсиласини англаш, улар қувватини белгилаш, маънолар қатламларини синчковлик билан ўрганиш. Дейлик, шоир: «Сўйласин Ўрхун хати» деган матн яратган экан, мунаққид шу матнни ижодий ўқиши, таҳлил қилиши, бутун борини билан тинглаши, кўҳна битик “тарихи”ни ёритиб бериши жоиз.

Адабий матн – белгилар, имо-ишоралар пардасига ўралган тилсим. У услубий бетақрорлик, кўникилмаган оҳанг. Қилни қирқ ўрадиган, маҳоратдан заргарга дарс берадиган мунаққидгина тилсимлар сирини англайди, услуб, оҳанг бетақрорлигидаги маъноларни очиб беради. Ҳозирги ўзбек адабиётида семиотик (имо-ишоралар, белгилар) таҳлилига тоб берадиган асарлар бор. Муҳими, кейинги йилларда мумтоз, замонавий ўзбек шеърятини семиотик таҳлил қилишига йўналтирилган асарлар пайдо бўлмоқда.

Адабий матн мураккаблашиб, имо-ишоралар кучайиб, маънони пардалани фодолаш йўсинлари кўпаймоқда. Модерн адабиётни ўзлаштирини алоҳида тайёргарликни талаб этмоқда. Ўртача китобхон машҳур асарларни ўқиш, хузур қилишдан маҳрум бўлиб қолаёпти. Аксарият китобхонлар Чингиз Айтматовнинг «Қиёмат» романини маза қилиб ўқиганлар. Лекин ҳамма китобхон ҳам шу романдаги матн ости маъноларини, имо-ишораларни англаб етганмикин? Рус танқидчиси Лев Аннинский «Кентаврлар пойгаси» мақоласида «Қиёмат» романини шундай таҳлил қиладики, кишида ҳавас уйғотади. Мунаққид исарининг асосий қаҳрамонларидан бирининг исми, насаби мазмунидан романининг муҳим қалитини топиб олади. Авдий – гуноҳларни кечирувчи; Иннокентий – шафқат қилинган, беғуноҳ; Каллистрат – экзотик жангчи, жаҳолатга қарши борувчи, деган маънони англаган экан. Мақола пировардида Л.Аннинский ўзининг барча ҳамкасбларига қувват қилади: «Сизларни, мунаққидлар, Айтматов роса тузлади! «Қиёмат» – белгилар, имо-ишоралар романи. Унда янги замон тафаккур».

Хўш, модерн адабиётда имо-ишоралар, белгилар, интеллектуал даража ортиб бораётган, адабий матн сирли бойликка, тилсимланган хузурга айланаётган экан, унга эришиш йўллари қандай, китобхонга (танкидчига ҳам) йўл-йўрик кўрсатадиган восита, адабиётлар мавжудми? Бизда китобхонлик, унинг даражаси ҳақида кўп гапирилади-ю, ammo муаммонинг ҳал қилиш йўлларига эътибор берилмайди.

XX асрнинг етмишинчи йилларидан эътиборан Ғарбий Европа, Америка халқлари адабиётшунослиги ва танкидчилигида китобхон муаммосига алоҳида эътибор берилди. Ўзлаштириш эстетикаси фан сифатида ривожланиб, ўз мавқеини мустаҳкамлай бошлади. Ганг Роберт Яусс, Уилсон Найт, Де Хаард, Вольфганг Изер, Роберт Пенн Уоррен, Рене Уэллек, Нортрон Фрай, М.Рифатер сингари олимлар китобхонлик муаммолари билан шуғулландилар. Булар инглиз Томас Элиот (1888-1965), рус Валентин Асмус (1894-1975) сингари олимларнинг эстетика, адабиётшуносликка оид қарашларини изчил давом эттирдилар. Айниқса, «Поэзиянинг вазифаси ва танкиднинг ўрни» (1933, Т.Элиот) асари улар учун таянч вазифасини ўтади. Бадий асарнинг ўқилиши, ўзлаштирилиши муаммолари немис олими Вольфганг Изернинг «Имплицит китобхон» (1976), «Ўқиш ҳолати» (1978) китобларида ўртага қўйилган. Олимнинг таъкидлашича, ҳар қандай бадий матнда икки кутб мавжуддир. Биринчи кутб бадий матннинг мукамаллигига тааллуқли.

В.Изернинг таъкидлашича, адабий матнда яширин (имплицит) китобхон фаолият кўрсатади. У ҳамиша реал китобхон билан рўбарў келади: асарнинг эстетик бойлиги имкониятини реал китобхонга юктиради. Адабий матндаги бадийлик кутби ўзгармаган ҳолда, эстетик кутб-имплицитив китобхон реал китобхон таъсирида ўсиб, ўзгариб боради – замоннинг эстетик – маънавий эҳтиёжларига юз боради. Шундай асарлар борки, китобхон (танкидчи)даги эстетик эҳтиёж бойиб, ортиб боравергани сайин матндаги захира қаватлар, имкониятлар ўзини намоён эта боради. Буни В.Изер маънолар зич, тифизлигининг континууми (қат-қатлиги) дейди. Адабий матн ҳеч қачон бир йўналишдага ахборот ёхуд ҳужжат сифатида қабул қилинмайди. У ҳамиша, ҳар қачон маънолар кўпқаватлилиги, зичлиги манбаидир. Бадий матн талқин қилинган реаллик ортида юз кўрсатган яна аллақандай тушунчалар, ҳолатлардан хабардор қилиниш жонз. Гоҳо шундай бўладики, одам қанча сув ичса ҳам чанқоғи қонмайди. Ҳақиқий бадий асар руҳий – маънавий чанқоғини орттириб, кўчайтириб,

айни вақтда онг билан эмас, қалб билан англаш туйғусини ўстириб бораверади.

Ўқиш ҳолати. адабий матннинг бадиий имкониятлари, эстетик завқ – шавкнинг даражаси ҳақида гап борар экан, Чўлпоннинг «Улуғ Ҳиндий» мақоласидаги мана бу гап – муносабат ёдга тушаверади: «Навоий, Лутфий, Бойқаро, Машраб, Умархон, Фазлий, Фурқат, Муқимийларни ўқийман: бир хил, бир хил, бир хил!

Кўнгил бошқа нарса – янгилик кидирадир: Боту, Гайратий, Олтой, Ойбек, Жулқунбойларни ўқиймен, қувонтирадир, холос! Улар менинг учун ёнғон чироклар бўлса, менинг эртанг учун! Авлоний, Тавалло, Сиддиқий ва Ҳакимзодаларни ўқимаймен, ўкумаймен, мени шу ҳолга солғон ўшалар!...²

Чўлпон фикрини ҳар ким ҳар хил талқин қилади. Менимча, Чўлпон маъноси теран, китобхонни ром этадиган, ўйлантирадиган асарларни орзу қилиб, аксинча, панд-насиҳат йўсинидаги, маъноси саёз асарлардан нолиб, юқорида келтирганимиз – фикрни айтган.

Ўқиш ҳолати ҳақида тўхталинар экан, В.Изер қабул қилишнинг жамлаш кўринишига эътибор беради. Биронта китобхон йўқки, у асарни бевосита, қандай бўлса шундай қабул қилсин. Китобхон асарни ўқир экан, замоннинг мазмун ва ижтимоий ҳолатини, эстетик ҳис ва шаклланган дидни, ўқилаётган асарнинг қабул қилиниши тарихини кўшиб олиб боради. Бошқача айтганда, ўқиш, истеъмол қилиш жараёни ижтимоий-маънавий қарашлар билан тўлдирилиб, бир нуқтага уюштирилиб оптика ҳолатига келтирилиб берилади. Демак, бадиий матрни ўзлаштириш ўта мураккаб ҳолат, жараёндир.

В.Изернинг «Ўқиш ҳолати» асарида бадиий матннинг мутахассис китобхон (танқидчи) ва оддий қабул қилувчи томонидан ўзлаштирилиши масаласига алоҳида эътибор берилади. Оддий китобхон асарни ўзича қабул қилади, унинг қараши, тушунчаси ўзига хос бўлади. Мутахассис китобхон – танқидчи асарни ўқир экан, беихтиёр жамиятнинг эстетик қарашларини сингдириб юборади.

Ҳозирги ўзбек танқидчилигида кизик бир ҳолат кузатилмоқда. Яъни, XX асрда, Шўро даврида ижод этган истеъдодли шоирларнинг асарларида истиқлол, Мустақил Ўзбекистон қуйланганлиги аниқ кўриняпти. Чўлпон шеърятининг асосий масалаларидан бири – эрк, озодлик эди. Шоирнинг озодлик, инсон эрки ҳақидаги асарлари бугунги ўқувчининг маънавий – эстетик эҳтиёжларини қониқтирмоқда. Абдулла Орипов ўз ижодини 60-йилларда, Ўзбекистон истиқлолидан 30 йил муқад-

² Чўлпон. Адабиёт надури. –Т.: Чўлпон, -1993. –Б. 57-58.

дам бошлаган эди. Унинг аксарият асарлари Ўзбекистон мустақиллиги йўлида «курашганлиги» очик – ойдин кўринмоқда.

Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим» касидаси, «Инсон» ғазали, «Шаркий кирғоқлар», «Қалб шундай уммонки...», «Куллик кил демасман» шеърлари катида эрк алангаси сезилиб туради.

Шавкат Раҳмон истиклолга бундай ишонган эди:

*Порлар тошга дунган сўзларим,
Порлар мангу одамий руҳим.³*

Хуллас, таҳлил ва унинг турли шакл-шамойиллари танқидчи истеъдодининг кўрсаткичи, талқиннинг синалган воситалари, ишонарли баҳо ифодаси.

МИКРОАНАЛИЗ ИМКОНИЯТЛАРИ

Микроанализ – кунт билан ўқиш, мағзини чақиш оркали таҳлил қилиш. Адабий матнни синчиклаб ўрганиш, биринчидан, ундаги узук-юлукликни, парокандаликни, иккинчидан, матндаги «синган», «мажруҳ бўлган» ўринларни, учинчидан, бир услубнинг бегона услуб билан алмашиб қолишини, тўртинчидан, матнга сингишиб кетмаган, «бегоналигича» қолиб кетган образларни, бешинчидан, асар муаллифи руҳияти-ҳолатида рўй берган ўзгаришларни бехато кўрсатади. Кунт, диққат-эътибор билан таҳлил қилишга – микроанализга мисоллар кўп. Самарқанд Давлат университетида XX асрнинг 60-йилларигача профессор бўлиб ишлаган, синчиклаб ўқиш методини янгича қарашлар билан бойитган Я.О.Зунделович Ф.М. Достоевскийнинг «Жиноят ва жазо» романини синчиклаб ўрганар экан, машҳур роман матнига ташқаридан аралашув бўлганини, асл матннинг баъзи ўринлари сохталаштирилганлигини сезади, ўз қарашларини баён этади. Кейинчалик тадқиқотчи В.Я Кирпотин архив материаллари, Ф.М. Достоевскийнинг мактубларини ўрганиш натижасида ҳақиқатан ҳам «Жиноят ва жазо» романи матнига четдан аралашиниш жинояти рўй берганини аниқлайди. Аниқроғи, «Жиноят ва жазо» романининг

³ Шавкат Раҳмон. Сайланма. –Т.: Шарқ, -1997. –Б. 155.

хотима қисми адабий амалдорларнинг аралашуви билан ўзгартирилганлиги факти ойдинлашади⁴.

XX аср ўзбек танқидчилигида синчиклаб ўқиб, холис талқин қилинган асарлар бор. Масалан, Вадуд Маҳмуд Чўлпон лирикасини синчиклаб ўқиган, маҳорат билан таҳлил қилган. Ойбек ҳам 20-йилларда Чўлпон лирикаси ҳақида самимий карашларини ифодалаган. Танқидчилик 40-йиллардаёқ А.Қаҳҳор ҳикояларини, Ҳамид Олимжон лирикасини (Ойбекнинг «Армуғон» тўпламида (Тошкент – 1944 йил) босилган «Оташин ватанпарвар ва талантли шоир» мақоласи назарда тутилади – А.Р) синчиклаб ўқиш орқали таҳлил қилган. 50-60 йилларда М.Кўшжонов, О.Шарафиддинов сингари мунаққидлар матн таҳлиliga асосланган танқидни ривожлантирдилар. Кейинчалик Наим Каримов, Бегали Қосимов, Шерали Турдиев, Ғаффор Мўминов, Нўмон Раҳимжонов, Бойбўта Дўстқораев сингари адабиётшунос – танқидчилар бадиий асарни асл матн асосида тадқиқот олиб бориш қондасини асос қилиб олдилар. Раҳмон Қучқор, Яшар Қосим, Сувон Мели, Баҳодир Карим сингари адабиётшунос-танқидчилар асл матнга асосланган ҳолда ҳулоса чиқармоқдалар. Афсуски, 20-йиллардан бошлаб ўзбек танқидчилигида бадиий матнга бепарволик билан караш, унга юзаки муносабатда бўлиш кайфияти авж олди. Олим Шарафиддинов, Усмонхон, Сотти Ҳусайн, Раҳмат Мажидий, А.Салбий сингари танқидчилар бадиий матнни, синчиклаб ўқишни муҳим деб билмадилар. Бадиий матнга бепарво муносабатда бўлиш ўзбек шўро танқидчилигини обрўсизлантиради. Танқидчилигимизнинг яқин тарихида шундай мақола, тадқиқотлар борки, уларни ўқиб уялиб кетасан киши. Ваҳоланки, микроанализ – сўзни ҳис қилиш, ёзувчи услубини англаш, матн маъзини чақиш.

Абдулла Ориповнинг «Аёл» шеъри – юксак санъат намуналаридан: унинг ҳар бир сўзи, ҳар бир белгиси буюк севги, садоқат, вафо рамзи. «Аёл» – муқаддас китоб оятадай аниқ, лўнда, пишиқ, мазмунан теран шеър. Очил Тоғаев мазкур шеърни тушунмасдан, ҳис қилмасдан таҳлил қилади. Таъбир жоиз бўлса, мунаққид кадриятнинг муқаддас тарозусида ўлчаниши – баҳоланиши лозим бўлган асарни карам, картошка, гўшт сингари моддий неъматлар тортиладиган тарозуга кўйиб тортади: асарни хўрлайди, шоирнинг муқаддас туйғуларини поймол қилади. Наҳотки Абдулла Орипов «Аёл» шеърини яратаётганда Очил Тоғаев даъволарини ҳаёлининг бир чеккасига

⁴ Маълумот Ю.Боревнинг Искусство интерпретации и оценки (–М.: Советский писатель, - 1981) китобининг 74-саҳифасидан олинди.

келтирган бўлса?! Абдулла Орипов тасвирлаган муқаддас Аёл қаёқдаю, Очил Тоғаев мақоласида ўрناق килиб кўрсатилган серпушт хотин қаёқда?! Очил Тоғаев ёзади: «...аёлнинг уруш келтирган жудолик, алам-изтиробларнинг асири бўлиб, дунёдан тоқ ўтиши урушнинг хаётга келтирган зарарини яна чуқурлаштириш, келажак авлоднинг нуфусига зарар етказиш эмасми?! Бошқача айтганда, узлатга чекиниб хаёт кечириш авлодлараро асрий алоқа – ворислик кўпригига рахна солиш демакдир»⁵. Шўро танқидчилигида «ёзилмаган бир қонун», 20-30 йилларда ижод этган Иван Архипович Виноградов (1902-1936) таъкидлаганидай, «цитата тафаккури» деб номланган усул бор эди. Яъни, мунаққид ноҳўя бир гапни, даъвоини шартга айтганида, дарҳол ўзини марксизм-ленинизм улуғларидан ёхуд амалдор шахс томонидан айтилган фикр – иқтибос панасига оларди. Очил Тоғаев «Аёл» шеърини ер билан яқсон қилади-да, ўзини буюк Лев Толстой панасига олади. Эмишки, Лев Толстойдай буюк санъаткор ҳам «Ҳазрат Сергей» киссасида умрининг асосий қисмини узлат-тоату ибодатда ўтказган улуг зот хаёт шомиди нафси аммолага эрк берган, ёш киз билан майшат қилганмиш. «Ҳазрат Сергей» киссаси маъзи чақилса, Л.Толстой нафси аммога қаршисида таслим бўлган гуноҳкор банди руҳидаги мураккаб ҳолатларни ишонарли таҳлил қилганини англаш мумкин. «Аёл» ҳам, «Ҳазрат Сергей» ҳам санъат асарлари. Лекин икки санъаткор масалани ёритишга, асар «жони»ни ҳаракатга келтиришга ўз гоёси нуктаи назаридан ёндашган.

Бадиий асар моҳиятини жўн – вулгар – утилитар тушуниш, талқин қилиш Н.Худойбергенов асарларида учрайди. Бу танқидчи фактларни дастак қилиб олади-да, моддионий мантик асосида иш кўради. У ҳис қилиниши, англаниши мумкин бўлган нарсаларни, санъатдаги шартлилик, рамзийликни ҳаммиша ҳам тап олавермайди. Н.Худойбергенов асарларидаги дадиллик, шиддат кишини ром этадию, улардаги талаб, даъволар ўқувчини бездиради: «хўш, ёзувчи(танқидчи) бу билан нима демоқчи?», «бу ерда қандай кашфиёт бор» - сингари саволлар билан рақибини шошириб қўяди. Фикри-мизни мунаққиднинг «Изланиш керак, аммо...» мақоласидан олинган парча воситасида исботлашга жазм қилдик: «...Рубобим тори иккидур» шеърини ўқий бошлаймиз:

*Рубобим тори иккидур,
Бири қувноқ, бири маҳзун.*

⁵ Тоғаев Очил. Севги ва садоқат. //Тулистон, -1983, № 8.

Тасаввур қилингики, рубоб торларидан бири шодлик, бахт-саодат, иккинчиси ғам-аламларни, кайғуни куйлаяпти! Ўқувчи шу куйлар билан кизикади, уларнинг моҳиятини англашга интилади. Ахир, бир-бирига мутлако қарама-қарши туйғулар турмуш мураккаблигини билдиради ва улар орқали инсонийлик, ҳаққонийлик, самимийлик моҳиятини очиб бериш қулай эмасми?! Бахтга қарши, шеърнинг кейинги сатрлари ниятимизга зид чиқа бошлайди.

*Ки байтим сатри иккидур:
Бир дилхуш, бири дилхун?*

Таажжуб, ҳали рубоб торлари ҳақида сўз очилганди, энди эса гап нима учундир шеърини сатрларга кўчди. Бунинг сири кейинги мисраларда очилиб қолар:

*Низорим чашми иккидур:
бири яғмо, бир жоду,
Шу жодудан икки кўзум
Бир Сайхун, бири Жайхун.*

Қаранг-а, рубоб торлари, шеър байти бир ёқда қолиб кетиб мутлако бошқа фикр ифодаланаяпти: севикли ёр, унинг кўзлари, кўзларининг таърифлари берилаяпти. Борингики, буни қонуний ҳол деб ҳисоблайлик, лекин гузалнинг кўзлари нима учун жодуга, яғмога, ҳатто Сайхун ва Жайхунга киёсланган?..

Шоир ғазал битаётганда рубоб торлари, шеър сатрлари, гузал ёр, дилбарни эслабди, сўнгра сайрга чиқибди, қайтиб келса, икки дўсти ташриф буюрган экан, бироқ буларни айтиб бизга нимани ўргатмоқчи, қандай завқ-шавқ бермоқчи? Афсуски, саволга қаноатланарли жавоб топиш қийин. Ахир, шеърнинг бир бандида бир фикр, иккинчисида яна бошқа мулоҳаза, учинчисида тагин бир ҳукм-хулоса ифодалангандан кейин нима бўларди?! Пировардида, китобхон шоирдан: ҳар бир сўзингиз, ҳар бир калимангиз бизга ғоявий-бадий озуқа бериши керак, ҳар бир сўз маънавий сабоқ бериши зарур, деб талаб қилишга ҳақли»⁶.

Синчиклаб ўқиш маълум фурсат санъаткор руҳига кириш, унинг асл мақсадини англаб етишдир. Санъаткор боғдан келса-ю, танқидчи тоғдан келса, синчиклаб ўқиш-ҳақиқий таҳлил бўладими?

⁶ Худойберганов Н. Чўққилар қорлайди. –Т.: Адабиёт ва санъат, -1975. –Б. 138-141.

Микроанализ – синчиклаб ўқиш, аслида бадий асарнинг таъсир қувватини ошириши, унинг янги-янги катламларини кашф этиш. 20-30 йилларда бадий асарни восита қилиб олиб, ёзувчига сиёсий айб қўйиш илллати вужудга келди. Бора-бора шундай мантиксизликлар пайдо бўлдики, акли расо одам: «Нахотки, нахотки...» дея ёқа ушлади. Озод Шарафиддинов «Абдулла Қаҳҳор» асарида ноҳолис, илмга заррача даҳли йўқ «танқид» намунасини мисол қилиб келтиради. «Тажрибали адабиётшунос, профессор Абдурахмон Саъдий айрим ўзбек ёзувчиларини ғоясизликда айблаб шундай деган: «Энди Уйғуннинг «Ракқоса» шеърини кўрайлик. Қандай раққоса бу – совет раққосасими ёки бошқами? Ахир, буржуа жамиятида ҳам раққосалар кўп. Йўқ, бу ўринда совет раққосаси кўринмайди...»

Менинг собик шогирдим Зулфиянинг «Халқ» шеъри ҳақида бир оғиз гапираман. Бу шеър, ўртоклар, юз фоиз индивидуалистик буржуа поэзиясининг намунаси...

Миртемирнинг «Амударё» шеърини олайлик. Шеърни ўқиб чикқач, ўзингга ва шоирга савол берасан – қайси Амударё бу? Феодал давридагими, буржуазия давридагими ёхуд совет давридагими?... Бундай асар ҳеч нарсага ярамайди. Бу Миртемирнинг жуда катта ғоявий камчилигидир». Кўриниб турибдики, адабиётга бундай ёндашишда илмийлик ўрнини, объективлик ўрнини сиёсатбозлик, демагогия, дўк-пўписа эгаллаган»⁷.

XX асрнинг 70-йилларига келиб адабиётшуносликдаги иқлим ўзгарди. Матншунослик, манбашуносликка эътибор кучайди. Навоий, Ойбек, Ғафур Ғулوم, Ҳамид Олимжон сингари ижодкорларнинг кўп томли асарлари чоп этила бошланди. «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати» устида иш бошланиб кетди. Матн маъзини чақиш томон бурилиш бўлди. Афсуски, шу йилларда матнга беписандлик билан яратилган асарлар ҳамон сероб эди. 1987 йилда рус тилида чоп этилган «Ўзбек совет адабиёти тарихи» китобининг I жилди фикримиз исботи бўлади. А.Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романига бағишланган қисмда мана бундай «ихтиро»ларга дуч келамиз: «Анвар – қашшоклашган бўёқчи (!) Солих Маҳмуднинг ўғли». Раъно хон ҳарамига олиб борилмаганлиги, канизлар каторига қўшилмаганлиги барчага аён. Лекин «Ўзбек совет адабиёти тарихи»ни яратувчилар: «Хон ҳарамидан қочиш фикри Анвардан эмас, Раънодан чикди» – деб ёзадилар. «Ўткан кунлар» яратилибдики. Абдулла Қодирий тарихга синфий нуктаи назардан бокмаганлиги боис ур

⁷ Шарафиддинов О. Абдулла Қаҳҳор. –Т.: Ёш гвардия, -1988. –Б. 174-175.

калтак, сур калтак килинади. Ёзувчига хайрихоҳлик қилмокчи бўлганлар эса «Меҳробдан чаён»нинг асосий қаҳрамони оддий халқ вакили эканлигини ҳамиша эслатадилар. «Ўзбек совет адабиёти тарихи»да мана бу «янгилик»ка дуч келамиз: «Ҳар икки романда ёзувчи ижобий қаҳрамонларни халқ орасидан топади, унинг барча салбий персонажлари – ёзувчи синф намояндалари». Ҳозиргина ижобий қаҳрамонларни оддий халқ вакили деб турган муаллифлар Раъно, Султоналини шу каторга қўшиб қўядилар. «Ижобий қаҳрамонлар Анвар, Раъно, Султонали, Сафар бўзчи, Қобилбой, Шариф, Раҳим ва уларнинг дўстлари индивидуаллаштирилган. Абдулла Қодирий уларни инсонпарвар, ҳақиқатгўй, дилдан сева оладиган вафодор килич тасвирлайди». Ижобий қаҳрамон, персонажлар ҳозиргача кўкларга кўтарилган эди. Энди бўлса: «Худоёрхон ва унинг яқинларини ҳаққоний ва ишонarli тасвирлай олган ёзувчи Анвар, Раъно, Султонали, Сафар бўзчи халқ вакиллари намояндалари тақдири ва характерини чуқур ёрита олмаган»⁸, – деган томдан тараша тушгандай хулосани ўқиймиз. Кўринадики, «Ўзбек совет адабиёти тарихи»ни яратганлар бадиий матн масаласига деярли эътибор бермаганлар. Ваҳоланки, дарслик, «тарих»ларда матнни ўқиш масаласида ниҳоятда синчков, зийрак бўлмок жоиз.

Матннинг мағзини чақишни, сатрлар сийратига синчиклаб қарашни машҳур асарлар талкинлари оркали кўрсатилса, микроанализ моҳияти аниқ кўринади. XX аср ўзбек адабиётида «Бой ила хизматчи» ярим асрдан мўлроқ вақт давомида асосий, таянч асар бўлиб келди. Бу асар мактаб ўқувчилари онгига чуқур сингдирилди, аксарият ўзбек театрлари ҳар йилги мавсумларини шу асар билан бошладилар. «Бой ила хизматчи» соцреализмнинг етук асари сифатида хорижий мамлакатларда ҳам ўрганилди. Гоявий – мафкуравий жиҳатдан юксак бу асарнинг поэтикаси, структураси (таркиби) қандай эди? Ҳамза қаламига мансуб бу асар 1918 йилда ёзилган, бир қанча вақт саҳнада кўрсатилган эди. Лекин асар матни сақланмаган. Ҳамзанинг 5 жилдли мукамал асарларининг 3-жилдида (Тошкент, «Фан» – 1988) уч саҳифада берилган. Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» асари 1939 йилда Комил Яшин томонидан қайта ёзилган. Наим Каримов фикрича, «Бой ила хизматчи» 1939 йилда Комил Яшин «томонидан тикланган» деб эмас, балки қайта ишланган ва таҳрир этилган нусха деб аташ тўғрироқ бўлади»⁹. Комил Яшиннинг эътирофича, у «Бой ила хизмат-

⁸ История узбекской советской литературы. В 5 томах. I том. –Т.: Фан, -1987. –С. 154, 157.

⁹ Ҳамза Ҳакимзода ижоди проблемалари. –Т.: Фан, -1988. –Б. 62.

чи»нинг саҳнабоп вариантини яратган¹⁰. Шоири Миразиз Аъзамга кол-са К.Яшин Ҳамза асарини бузиб кўрсатган¹¹. Адабиётшунос Сувон Мели «Бой ила хизматчи» Комил Яшин томонидан тикланганлигини айтади.¹²

«Бой ила хизматчи»нинг тикланган нусхаси хақида ўзбек адабиётшунослигида ўндан ортиқ мақола ёзилди. Лекин деярли ҳеч ким мазкур асардаги услубий курак (баланд-паст)лик хақида ёзмади. К. Яшин нусхасида Ҳамзанинг бошқа асарлари (масалан, «Бурунги сайловлар»)дан кўчган услуб, Комил Яшиннинг ўз услуби, кайсидир даражада «Кеча ва кундуз» романи услуби сингарилар сезилади. Мана, сўз санъаткори, характер нутқини яшнатиб юборадиган Ҳамза услуби: «Мана энди шуҳратингдан ўргилай, мўъжазгина, у тиззадан – бу тиззага учиб кўнадиган Жамилахоннинг дарагини эшитиб қолгандан буён, бой поччадан ҳам илгари, бизнинг юрагимиз диринг – диринг ўйнайди. Билмайманким, у жонимни олгур, бойга тегиб олиб, бизнинг бу кир чопон билан, ёғлик дўппини назарларига илармикан? Мана бизда бу янги ишқ мижозининг ғами...» Холматнинг мазкур сўзлари Мулладўст сўзларини эслатади.

Холмат бирдан камбағал Ғофирнинг дўсти эканлигини эслаб қолади-да, Комил Яшин услуби билан гап бошлайди: «Шошманг, Холматжон Тўра, ўзингча нима деб вайсаяпсан? Ҳадеб бойга пашанг берасан! Бой кимни олмоқчи! Жамилани-ку!.. Ўз Ғофиримизнинг хотини...!» Тикланган нусханинг учинчи пардасида Солиҳбойнинг маҳрами, хонаки масҳарабози Холмат ҳоким ҳузурда: «Ҳой, ҳақиқат борми, ҳақиқат?» дея исён кўтарадик, бу ҳам тамоман ёт услуб.

Тикланган нусхада мантиска зинҳор мос тушмайдиган ҳолат бор. Солиҳбойнинг яккаю ягона меросхўри, Гулбахордан тугилган чакалоқ ўғилчаси ҳозиргина қайноқ сувда куйиб ўлган. Ушбу дақиқалардаги Солиҳбойнинг ҳолати: «Бой (кўзини Жамиладан узмай). Қандай офати жон? Қандай малак бу? (Хотинларга) Йўқолинг!... Бу нима гап? Яна шуни кўрдим-у, ўтдай ёниб турган одам мулойим бўлдим-қолдим. Қара, қандай соз, қандай тиник нарса бу? Ҳе, бу дунё беш кун... Бешови ҳам қора кун. Ўйнаш керак, кулиш керак. Қандай келишган нозанин бу?». Биринчидан, Ҳамза бундай ёзмайди. Иккинчидан, ёши бир жойга бориб қолган бойнинг ёш болаларча ошиқ бўлиши нотабиий.

¹⁰ Яшин. Давр овози. //Совет Ўзбекистони, -1989, -5 март.

¹¹ «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали. -1989, -№ 1. -Б. 18.

¹² Сувон Мели. «Бой ила хизматчи» ёки тикланган нусха муаммоси. //Ёшлик, -1989. -№ 11. -Б. 68-72.

Тикланган нусхадаги Ҳожи она на суврати, на сийрати билан ўзбек онасига, устига устак, ҳаж маросимини ўтаган сиймога зинҳор ўхшамайди: Ҳожи она: Менинг уйимда текин овқат йўқ. Гофирга айтинглар, хотини чиксин, ишласин! Қалликбозлик ҳам икки-уч кун бўлади-да, худо урди кетди! Бўлмаса куч-кўронини онасининг уйига жўнатсин... Оллоху Карим, мўминларга тавфиқ бер. Кўпнинг каторида имонимни басаломат сакла!»^{1,2}. Бундай услуб Ҳамзага тамоман бегона.

Сувон Мели «Бой ила хизматчи»нинг тикланган нусхаси ҳақида ўта қаттис бир масалани кўтаради:

«Қиска вақт ичида Пошшоойим, Хонзода, Гулбаҳор каби ҳар бири индивидуал киёфага эга бўлган образларни йўқ жойдан бор қилиш осон эмасди.

Менингча, воқеалар тахминан шундай кечган. Етим Бобожоновнинг Солиҳбой хонадонининг ички ҳаётини кўрсатиш кераклиги ҳақидаги жўяли мулоҳазаси шундай фикр туғдирган: Тўхта, ... Чўлпоннинг босилиб чиққан романида режиссёр айтганга ўхшаш эпизодлар бор-ку, улардан нега ижодий фойдаланиш мумкин эмас. Ким билиб ўтирибди, Чўлпон номини тилга олиш ўлим билан тенг пайтда, Чўлпондан ўзлаштирибсан дейишга кимнинг юраги бетларди»³. «Кеча ва кундуз» романида Акбарали мингбошининг Хадичахон, Пошшоҳон, Султонхон, Зебихон исмли хотинлари бор эди. Энди «Бой ила хизматчи» тикланган асардаги Солиҳбойнинг хотинлари Пошшо оyim, Хонзода, Гулбаҳор. Маълумки, кейинчалик зўрлик билан Жамилага ҳам уйланади. «Бой ила хизматчи» номли тикланган нусхадаги бой хотинлари руҳияти, ҳатти-ҳаракатлари, макрлари Акбарали мингбоши хотинлари руҳиятига жуда яқин. Ўйлаб кўрилса, мазкур ўхшашликда, тикланган нусха муаллифини ҳар қанча химоя қилмайлик, плагиат (кўчирмачилик) хиди анқияпти. Комил Яшин талантли, давр руҳини нозик ҳис этадиган ижодкор сифатида 30-йиллар охиридаги шўро адабиёти хусусиятларини, айниқса, социалистик реализм методи талабларини ўрнига қўйган.

Адабиётшунос Аҳмад Алиев «Фитрат ва унинг «Арслон» драматси»⁴ мақоласида, афсуски, яна фикримизни «Бой ила хизматчи»нинг нусхасига тортади. «Арслон»да Мансурбий деган бой тимсоли бор: у

¹ Ҳамза. Асарлар. 5 т. Т. 3. –Т.: Фан, 1988. –Б. 224.

² Шу асар. –Б. 217.

³ Юқорида келтирганимиз Сувон Мели мақоласи //Ёшлик, -1989. -№ 11. –Б. 71.

⁴ «Гулистон» журналы. -1989, -№ 12.

Солихбойга ўхшайди. Бойнинг Тулиной исмли чўри-хизматкори бор. Тулиной Арслонни севади. Мансурбий Тулинни қўлга киритиш учун шундай хатти-харакатлар қилиб, йўл тутадикки, у Солихбойнинг қилмишларини ёдга солади. Аҳмад Алиев К.Яшин Солихбой ва Жамила муносабатларини тасвирлашда Фитратнинг «Арслон» драмасидан унумли фойдаланганлигини ёзади.

Адабиётшунос Наим Каримов «Бой ила хизматчи» драмасининг тикланган нусхаси хусусида билдирилган фикр-мулоҳазаларни қуйидагича хулосалагандай бўлади: «Адолат юзасидан айтганда, пьесанинг 1939 йил вариантыни Яшин томонидан «тикланган» деб эмас, балки қайта ишланган ва таҳрир этилган нусха деб аташ тўғрирок бўлади.

Хўш, Яшиннинг бунга ҳақи бормиди? Ҳамза асарининг ғоявий-бадий кувватини ошириш унинг вазифасига кирармиди? Киранди, албатта. Зеро, у Ҳамзанинг машҳур асари бундан кейин ҳам адабиётимизнинг гултожи бўлиб қолиши керак, деган эътиқоддан келиб чиққан ҳолда пьесани қайта ишлашга киришди»¹⁵.

Машҳур асарларнинг унутилиб кетишига зинҳор йўл қўйиш керак эмас. Лекин шуниси ҳам борки, ҳақиқий асар-мукамал таркиб (структура): ундаги ҳар сўз, белги, ибора, картина яхлитликни, бир бутунликни тасдиқлайди. Адабий матн нуктаи назаридан караганда, К.Яшин томонидан қайта тикланган «Бой ила хизматчи» конгломерат, ямок-ясқок асар. Унда Ҳамза, Яшин, Чўлпон, Фитратларнинг услуби қоришиғи бор. Иккинчидан, Ҳамза яратган драмадаги Солихбой, Жамила, Ғофирлар каторига бир қанча образлар қўшилганки, улар матн бирлиги, уйғунлиги нуктаи назаридан асарга сингишиб кетмаган. «Бой ва хизматчи»нинг тикланган нусхаси ғоявий – мафкуравий асар сифатида шўро тузумига хизмат қилди. Лекин маънавий эстетик бир бутунлик, яхлитлик сифатида машҳур бўлиши мумкин эмас эди. Шўро ҳукумати тугатилгач, унинг ғоявий – мафкуравий тиргақларига ҳам зарурат қолмади. Бу гап «Бой ила хизматчи»нинг тикланган нусхасига ҳам бевосита тааллуқлидир.

Санъат асари замон, макон (демакки, ҳар хил ижтимоий-сиёсий тузумлар) қаршилигини енгиб ўта олади. Тўғри, мангу асарлар айрим шахсларга (масалан, Л.Толстой Шекспир асарларини ёқтирмаган), қайсидир ижтимоий-сиёсий тузумга (Аҳмад Яссавий асарлари шўро ҳукуматига) маъқул бўлмаслиги мумкин. Ҳақиқий асар доим, ҳар

¹⁵ Каримов Н. «Бой ила хизматчи» драмасининг ижодий тақдири. Юкорида тилга олганимиз «Ҳамза Ҳакимзода ижодий проблемалари». –Т.: Фан. 1988. –Б. 62.

кандай вазиятда турли талкинларга тоб бера олади. Талкинчиликда «моно фикрли асар» деган ибора бор. Бошқача айтганда, талкинларга тоб бермаган, битта талкиндаёқ имконияти тугаган, шеър, ҳикоя, драма бўлгани мумкин. Масалан, Иброҳим Ғафуров Шукур Холмирзаевнинг «Кимсасиз ҳовли» ҳикоясини таҳлил қилиб, уни «харомга, маънавий разолатга қарши даҳшатли айбнома» сифатида талқин қилади. «Шахсан мен ҳикояни икки-уч қайта ўқидим, – деб ёзади Олим Отахонов. – Аммо мен бошқачарок, мана бундай – бундай тушундим, дейиш учун бир эътироз тополмадим. Сабабми? Сабаби ҳикоянинг ўзи бундай қарама-қарши мунозарали талкинларга изн бермайди»¹⁶.

Олим Отахонов «Кимсасиз ҳовли» ҳикоясининг ўзга талкинини тополмайди-ю, Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўғри», Хулио Кортасарнинг «Ишғол қилинган уй», Ясунари Кавабатанинг «Бамбук садоси, шафтоли гули» ҳикояларини талқин қилади.

Олим Отахонов аргентинали Кортасар, япониялик Кавабата ҳикояларининг яна бир қанча талкинларини бемалол келтириши мумкин бўлгани ҳолда, Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикоясининг битта, энг муҳим талкинини топади. Қобил бобо-чиндан ҳам қобил, мўмин, кўй оғзидан чўп олмаган банда. Унинг ўта ношудлиги, ўта итоаткорлиги кишининг ғазабини кўзғайди. Одам дегани ўтли-шудли, лаб-даханли, ҳеч бўлмаганда, ўз кадрини биладиган бўлиши керакмасми? Ўзини билган одам борки, «қорнимга эмас, кадримга йиғлайман», – деган қоидага риоя қилади. Қобил бобо доим титраб, яшаётганидан уялиб кетаётгандай туюлади. Олим Отахонов ҳикоядаги «асосий ўғри... Қобилбобо» – деган хулосага келади. – «У ўз юрагидаги шижоатни, кураш туйғусини, зулмга исён аҳдини ўғирлаган шахс. У узоқ йиллар давомида муттасил шу иш билан шуғулланиб келган. Шунга кўниккан ва шундан бошқача яшашга ожиз. Нега бўлмасам, ҳикоянинг бирон ерида у норозилик билдирмайди... Буюк Гойя ўзининг машҳур бир суратини бекорга «Тафаккурнинг уйқуси шайтанатни яратади» деб атамаган. Қобилбобо образи инсонлик шаъни, номуси ва одамлигини билмаган, худди бунга ҳуқуқи йўқдек гаранг, афтодаҳол мусичадай беозорлиги билан аввал ўзи-ю қолаверса, атрофдагиларга мутелик, куллик психологиясини – вирусларини беихтиёр тарқатувчи – юктирувчи қобилбоболар

¹⁶ Отахонов Олим. «Борса келмас» даги хазина. Китоб: Адабиёт ва санъат. –Т.: Адабиёт ва санъат. –1987. –Б. 309.

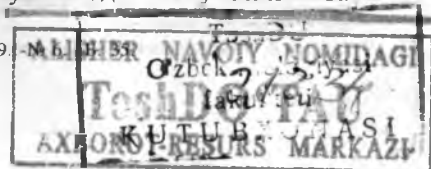
тимсолидир»¹⁷. Олим Отахоновнинг куллик психологияси ҳақидаги фикри жўяли, муҳими замонавий. 80-йилларнинг охирларида одамлардаги шижоат, ўзликни англаш туйғуси ниҳоятда ривожланди. Талкинчи «Ўғри»ни замон руҳида талкин қилди. 1995 йил 23 июнда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида Сувон Мелининг «Меҳр сеҳри» мақоласи босилди. Мақола асосан «Ўғри» ҳикояси талкинига бағишланган. Муаллиф «Ўғри» ҳикоясида ўтмиш кораланганлигини, ижтимоий ғоя етакчилик қилганини таъкидлайди. Мақола авторини ҳайрон қолдирган нарса шуки, унда на қаҳрамонга, на идеалга меҳр сезилмайди. «Ўғри» – тоталитар даврнинг бадий ҳужжати» деган хулоса чиқарилади. Ажаб, на О.Отаҳон, на Сувон Мели Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий методи – изчил, шафқатсиз реализм ҳақида тўхталмайдилар. Бадий адабиёт қайси методга тааллуқлилиги билан эмас, одамни қандай тасвирлаганлиги билан муҳимдир деган койда уларни бошқаради. Абдулла Қаҳҳор асарлари ҳақида А.Жабборов, М.Олимов, Ҳ.Каримов сингари мунаққидлар ҳам мақолалар ёздилар. Филология фанлари доктори Ҳакимжон Каримов «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1998 йил 26 июн сонида «Ғоя ҳақиқатга мосми?» мақоласини чоп эттирди. Мунаққид Абдулла Қаҳҳорнинг «Даҳшат» ҳикоясини талкин қилар экан, ундаги ҳаётий ноаникликлар, деталлардаги номуносибликлар ҳақида ёзади. Филология фанлари доктори Санжар Содиков «Улкан маҳорат сари» мақоласида Ҳ.Каримов билан баҳсга киришади: оппонентининг фикр-даъволарини инкор этади. Абдулла Қаҳҳор детал устаси, ҳаётий тафсилотлар билағони, ниҳоят, фикрини бир сўз, ишора орқали ифодалашга мохир санъаткор. Санжар Содиков Абдулла Қаҳҳор қуроли билан ўз карашларини тасдиқлайди. Мақола сўнгида С.Содиков «Даҳшат»нинг ўзича талкинини беради: «Додҳо уйида саккизта хотини даҳшатда яшаши тафсилоти зиммасига юкланган иккинчи, яъни консператив маъно шунда бўлса керакки, Абдулла Қаҳҳор мазкур ракам орқали Сталин зиндонхонасига мустамлака сифатида камалган республикалар кўплигига сезилар-сезилмас тарзда рамзий ишора қилишни мўлжаллаган бўлса ажаб эмас. Ҳикоядаги Унсиннинг ўлими ва Нодирамоҳбегимнинг додҳо хонадонини тарк этиши... орқали ёзувчи фақат Олим додҳо хонадонининг ёки чор империясининг емирилишигагина эмас, балки Сталин салтанати ҳам бир кунмас бир кун парчаланиб, ундаги халқлар Мустақиллик йўлига чиқишига билинар-

¹⁷ Отахонов Олимнинг юқорида эслатилган мақоласи. –Б. 316, 317.

билинмас ишора қилган бўлса ажаб эмас»¹⁸. Тўғри, бадий асарни ҳар ким ҳар хил талқин қилиши мумкин. Лекин Абдулла Қаҳҳордай ёзувчининг СССРнинг парчаланиб кетишини ишора қилиши мантқиққа тўғри келмайди. Абдулла Қаҳҳор характерининг туб-тубида тузумга ишонч, ғояга содиқлик бор эди. Бошқача айтганда, 80-йилларнинг охиридан то ҳозирги кунларгача Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб», «Қўшчинор чироклари» романлари, «Синчалак», «Ўтмишдан эртақлар» қиссалари бўйича давом этаётган баҳслар, талқинлар шундай хулоса чиқаришимизга имкон беради.

Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, Умарали Норматов, Раҳмон Қўчқоров сингари пешқадам мунаққидлар китоблари, тадқиқотларида Абдулла Қаҳҳорнинг асосий асарларини талқин, таҳлил қилмоқдалар. Мазкур адабиётшунослар ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигининг қарийб 60 йиллик тарихини ёритдилар, архив материалларини кунт билан ўргандилар. Айниқса, Озод Шарафиддинов Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб», «Қўшчинор», «Қўшчинор чироклари» романларига бағишланган баҳс – мунозараларни архив материалларидан кўтарди. Адабиётшунос Раҳмон Қўчқоров Абдулла Қаҳҳор романлари ижодий тарихини кунт билан ўрганди. Унинг «Истеъдод кадри», «Мен билан мунозара қилсангиз...» асарлари А.Қаҳҳорнинг икки романи: уларнинг ижодий тарихи, талқинлари, сиёсий-ғоявий-мафкуравий-бадий хусусиятлари, характерларнинг мукамал тарихи ҳақида. Ниҳоят, филология фанлари доктори Умарали Норматовнинг «Қаҳҳорни англаш машаққати» асари ўзига хос талқинистондир. Абдулла Қаҳҳор асарларининг янги шароитда, Мустақил Ўзбекистон адабий танқидчилигида ўрганилиши муҳим воқеадир. Мазкур масалани ёритмасдан 80-90-йиллар ўзбек танқидчилиги ҳақида фикр, хулоса айтиш мушқул. Бир қанча услубдаги нозик талқинларни ёнма-ён келтириш, бадий асарнинг турли манбаларини муқояса қилиш, адабий матн таркибини ўзга соҳага оид адабиётлардан олинган фикрлар билан тўлдирилганлигига эътибор бериш – кўптармоқли ўрганиш – таҳлил йўсини. Бунда биографик, ижодий-генетик, онтологик ёндашувлар, таҳлилнинг структурал (таркибига кўра), семиотик (белги-рамзий сермаъноликка кўра), услубий ва оҳангга кўра кўринишлари ўзаро бирлашиб кетади. Абдулла Қаҳҳор асарлари 80-90-йилларда жиддий талқин ва таҳлил қилиндики, у мана шу давр танқидчилигининг асосий воқеасига айланди. Мазкур талқин ва таҳлиллар XX аср пировардидаги ўзбек адабиётшунослиги ва

¹⁸ Содиков С. Улкан маҳорат самараси. //Ёшлик. - 1999.

адабиётшунослиги ва танкидчилигининг даражасини, имкониятларини, чекланган томонларини намоён этди. Иккинчидан, санъат асарлари «имтиҳони» зинҳор осон, текис кечмаслигини кўрсатди. Учинчидан, Абдулла Қаҳҳор асарлари талкин ва таҳлили Ойбек, Ғафур Ғулум, Миртемир, Шайхзода, Ҳамид Олимжон, Уйғун сингари ижодкорлар асарларини ҳам шундай ўрганиш лозимлигини кўрсатди. XXI аср ўзбек адабиётшунослиги ва танкидчилигида Абдулла Қаҳҳор асарлари яна жиддий талкин ва таҳлил қилинишига шубҳа йўқ.

Эътибор берилса, янги ўзбек адабиётининг жонли, умрбоқий асарлари «туғилишиданоқ» адабий жанг-жадалларга сабаб бўлган экан. «Ўткан кунлар», «Навойи», «Сароб», «Улугбек хазинаси», «Ўзбегим», «Биринчи муҳаббатим», «Юлдузли тунлар», «Қора камар», «Отамдан қолган далалар» сингари асарларнинг адабий ҳаётда пайдо бўлишининг ўзи алоҳида бир тарих. «Сароб»нинг тарихи илк бор академик Бахтиёр Назаровнинг «Ўзбек адабий танкидчилиги» китобида кўтарилди: «1939 йил 14 июнда Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети қошидаги Фанлар Комитетининг ёзги мажлислар боғида ўтказилган «Сароб» ҳақидаги диспут қарийб бир ҳафта (3 мажлисда) давом этди.

Ўзбекистон Компартиясининг масъул ходимлари раҳбарлигида бўлиб ўтган диспутда ёзувчи ва танкидчилардан Шокир Сулаймон, Уйғун, Ю.Султонов, Ҳ.Ёқубов, Р.Мажидий, Ҳ.Расул, Н.Охундий, Ҳ.Мусаев ва бошқалар фаол иштирок этдилар. Роман юзасидан асосий докладни Ю.Султонов қилди»¹⁹.

Озод Шарафиддинов «Абдулла Қаҳҳор» китобида «Сароб»га бағишланган диспут-баҳс тарихини кенгрок ёритди. Яъни, шу баҳсда иштирок этган Саид Аҳмаднинг эсдалигини киритади, мажлисни Сулаймон Азимов бошқарганини, Юсуф Султонов нималар ҳақида гапирганини, роман ҳақида илк тақриз ёзган Ҳ.Мусаевнинг куйиб-пишишларини тасвирлайди. О.Шарафиддинов мунозара хулосасини баён этади: 1) «Ёш ленинчи»да босилган Мусаев мақоласи ва умуман, «баъзи бир ўртокларнинг чиқиши большевик танкидига ҳеч қандай алоқаси йўқ», 2) «Сароб»да айрим камчиликлар бор, лекин у сиёсий зарарли асар эмас, уни тубдан қайта ишлашга ҳожат йўқ. У ҳозирги ҳолида ҳам фойда келтираверади. Унга сиёсий айб қўйиш «Сароб»га берилган асосий партиявий баҳо эмас». Бу хулосалар ғоят муҳим, принципаал аҳамиятга эга – улар кўпгина ўзбек зиёлиларининг граж-

¹⁹ Назаров Б. Ўзбек адабий танкидчилиги. –Т.: Фан. 1979. –Б. 225.

данлик туйғуси балоғатга етганидан далолат беради. Ўша пайтларда – сийёсий айб қўйилган одамни ҳимоя қилиш билан ўзи ҳам унга шерик бўлиб қолиши мумкин бўлган бир вазиятда уч кунлик мунозарادا «Сароб»ни тухматлардан оқлаб олиш – катта жасорат эди»²⁰. Бахтиёр Назаров ҳам, Озод Шарафиддинов ҳам баҳс моҳиятини тўлиқ англаб етган бўлсалар-да, уни мукаммал ёзиш имконига эга бўлмаганлар. Биринчидан, уларнинг тадқиқотлари шўро даврида яратилган, иккинчидан, асар жанри қандай ёзишни «тақозо» этарди. Ўзбекистон мустақиллигидан сўнг ёзувчилар тақдири, машҳур асарлар тарихи ҳақида «Қатағон қурбонлари» (Н.Усмонов), «Қатлнома» (Н.Бокий), «Қодирийнинг сўнгги кунлари» (Ҳ.Қодирий), «Отамнинг тергов иши» (К.Икромов) сингари асарлар яратилди. Жуда кўп адабиётшунослар XX асрда яшаган, Сталин, Қизил империя катли оми қурбони бўлган ёзувчилар, уларнинг асарлари ҳақида кўплаб тадқиқотлар яратдилар. Истеъдодли адабиётшунос Раҳмон Қўчқор Абдулла Қаҳҳор романлари тарихи тадрижини ўрганди. «Истеъдод кадр» (Тошкент–1989) китобида «Сароб»нинг уч нашрини, «Қўшчинор» ва «Қўшчинор чироқлари» тарихини кенг ёритди. 1998 йилда Р.Қўчқорнинг «Мен билан мунозара қилсангиз...» рисоласи «Маънавият» нашриётида чоп этилди. Тадқиқотчи «Сароб» тарихини, тузилишини, образларнинг прототипи ва бадиийлигини чуқур ўрганди. У «Сароб»нинг II ва III нашрларида тушириб қолдирилган картина, эпизод, боблар тарихига назар ташлайди. Раҳмон Қўчқор «Сароб» романининг яратилишида кўшимча манба вазифасини ўтаган уч асар – П.Алексеевковнинг «Кокандская автономия», «Удар по националистической контрреволюции (Приговор над Касымовым и К)», Р.П. Катанянинг Қосимовчилар устидан ўқиган айблов нутқи жамланган китобни агрофличча ўрганadi: мазкур китоблар руҳининг «Сароб»га сингиганини кўрсатади. Бошқача айтганда, Р.Қўчқор матни, манбаларни синчиклаб ўрганadi. «Мен билан мунозара қилсангиз...» китобида муаллифнинг қалб туғени, қуйиб-ёниб фикрини исботлашга интилиши аниқ сезилади. У, таъбир жоиз бўлса, икки ўт, икки оқим орасида турганини ҳис қилади. Биринчидан, Абдулла Қаҳҳор – XX аср ўзбек адабиётининг йирик намояндаси. Унинг асарлари ҳақида танкидий (фақат танкидийгинамас) фикрларни рўй-рост айтиш осон эмас. А.Қаҳҳор ҳақида XX аср ўзбек адабиётшунослигининг М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, П.Қодиров, У.Норматов сингари номдор намояндалари китоблар, тадқиқотлар яратганлар. Муҳими, ҳеч бир мутахассис

²⁰ Шарафиддинов О. Абдулла Қаҳҳор. –Т.: Ёш гвардия, -1988, -Б. 56.

А.Қаҳҳор романининг авра-астарини ағдариб текширмаган, у ҳақда ўта мураккаб, илдизли мулоҳазалар билдирмаган: «Хўш, нима бўлибди? Ахир роман ўз номи билан роман-ку, унда воқеалар ҳаётда қандай кечган бўлса, айти шундай тасвир этилиши шартми? Бу сатрлар муаллифи ёзувчидан шуни талаб қиялғимми? Ёзувчининг ижодий ҳуқуқларини инкор қилмоқчимми? Ва ҳоказо... тадқиқотимиз мақсади у ёхуд бу адабий ҳодисанинг айбдорини кидириш ва уни орадан неча ўн йилликлар ўтиб улгургач, ошқоралик баҳона қоралаш эмас... Биз фақат тушунмоқчимиз. Истеъдодли ёзувчи ва унинг оталаримиз ўтмиши ва тақдир ҳақида талантли ёзган асаринигина эмас, балки бу муаллифга таъсир этган, унинг сиғинган ҳақиқатларини шакллантирган турли ҳаётий ва сиёсий омилларни, асарнинг ёзилишига сабаб ва материал бўлган манбаларни ва уларнинг талқинидаги мантиқни англамоқчимиз»²¹.

Мазкур асар муаллифини тўлкинлантирган, қалбида олов бўлиб яллиғланаётган туйғу шундаки, «Сароб»га материал (аниқроғи, қўшимча материал – И.Р.) бўлган воқеалар ва уларнинг талқинидаги мантиқи масаласидир. Раҳмон Қўчқор учта манба устида тўхталинар экан, улар аслида маърифатпарварларимиз, Чўлпон, Мунавварқори, Абдулла Қодирий, Алавий сингари ёзувчиларимизга бориб уланишини англайди. Қизил империя сиёсатидаги найранг, устомонлик шунда эдики, у зинҳор оловни ўз қўли билан тутмас, сопини ҳамиша ўзидан чиқарар эди. Абдулла Қаҳҳор – истеъдодли ёш ёзувчи англаб-англамай сиёсий найранглар тўрига илинаёзди. Китобда Абдулла Қаҳҳор руҳиятидаги мураккабликларга имо-ишоралар бор. Абдулла Қаҳҳор Шўро сиёсатида, партия мафқурасига ишонган, лекин у зинҳор ўз халқи, унинг вакилларига душманлик билан қараган эмас. Истеъдоднинг асосий белгиси инсонпарварликдир, юртга, халққа садоқатдир. Абдулла Қаҳҳор асарлари ҳамиша мана шу илдизлардан келиб чиқилган ҳолда талқин, таҳлил қилинган. «Сароб» ҳақида ёзилган барча тадқиқот, мақолаларда янги-янги талқинларга интилиш сезилади. Профессор Озод Шарафиддинов «Абдулла Қаҳҳор» асарида «Сароб»ни, бош қаҳрамонни янги йўналишда талқин қилади: «Сароб» романининг асосини ташкил қилувчи ғоявий ният худбинликни ёхуд индивидуализм иллатини бадий тадқиқ қилишдир. Маълумки, худбинлик инсоният тарихидаги энг қадимий ва энг хавфли иллат-

²¹ Қўчқор Р. Мен билан мунозара қилсангиз... –Т.: Маънавият, 1998. –Б. 33-34.

дир...²² Муаллиф Саидийдаги одамовилик, шухратпарастлик, акли косидлик сингари белгиларни ёритиб беради.

Профессор Умарали Норматов «Қаҳҳорни англаш машаққати» китобида «Сароб» романи ҳақида билдирилайётган фикрларга муносабат билдиради. Муаллиф «Сароб» ҳақида 30-йиллардан бошлаб билдирилайётган танкидий фикрга – бош қаҳҳормон ўтли – шудли замон кишиси эмаслигига ўз карашини ифодалайди: «Жангари қаҳҳормонларни асарга олиб кирмаслик фақат роман поэтикасининг ўзига хослиги билангина изоҳланмаса керак. Ҳар ҳолда Қаҳҳордек реалист санъаткор бу хил расмий мафкура билан қуролланган, синфий ракибларни асло аямайдиган жангари курашчиларнинг ҳақиқий башарасини билган, лоакал холис реалист савқи табиий сажия орқали беихтиёр англаган. Эҳтимол бундай шахсларни асло ижобий қаҳҳормон қилиб бериш мумкин эмаслигини, айни ўша кезларда бор ҳақиқатни айтиш, ифодалаш мушкул эканлигини тушунган, ҳис этган ҳолда, яхшиси бундай шахсларни асарга киритишдан ўзини тийган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас»²³. Умарали Норматов Саидийни Сотиболди, Туробжон, Қобилбобо сингари лапашанг, иродасиз, бўш-баёв сифатида талкин қилади: «Жамиятнинг маърифатли, онгли аъзоси бўла туриб ҳам Саидий каби катъиятсизлик туфайли жаҳолат боткоғига ботиб кетиш, инсон – ихтиёрини ўзгалар изнига топшириб оддий малайга, қулга айланиб қолиш мумкинлигини, ўша кезларда биров сизди, биров сезмади... Бу нарса миллат, жамият учун қанчалар қимматга тушгани маълум»²⁴. Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироклари», «Синчалак», «Ўтмишдан эртақлар» асарлари У. Норматов асарида янгича талкин қилинади. «Синчалак» ҳақида тўхталинар экан. муаллиф ёзади: «Аёллар эрки, ҳимояси бобида олиб борилган бир ёклама сиёсатнинг туб моҳиятини очиб берувчи, фош этувчи ажиб, образли бир гап айтади: «Бу замонда хотин киши одам ўлдириб қўйса... одам ўлдирган хотин эмас ўлик жавобгар бўлади». Бу хусусда бундан ошириб гап айтиш мумкин эмас»³.

«Қаҳҳорни англаш машаққати» китобида А.Қаҳҳорнинг қатор асарлари, хусусан, «Ўтмишдан эртақлар» қиссаси абсурд адабиёт доирасига киритилиб таҳлил қилинади. У.Норматов “Ўтмишдан эртақлар” ва абсурд” мақоласида Абдулла Қаҳҳор руҳиятида рўй берган ўзгаришлар жараёнини қузатади. Мақолада ёзилишича,

²² Шарафиддинов О. Абдулла Қаҳҳор. –Т.: Ёш гвардия, 1988. –№ 61.

^{23,2} Норматов У. Қаҳҳорни англаш машаққати. –Т.: Университет. -2000. –Б. 24, 27.

³ Норматов У. Қаҳҳорни англаш машаққати. –Т.: Университет, -2000. –Б. 35.

«Сароб» романидаёқ А. Қаҳҳор ҳаётни қандай бўлса шундай – абсурд ҳолда акс эттириш тамойили бошланганлигини кўрсатади. У.Норматов талқинига кўра, «Ўтмишдан эртақлар» қиссасининг аксарият қаҳрамонларида индивидуал хусусиятлар бўртиб кўринади. Улар жамиятдаги диний-сиёсий-ижтимоий тартиботларга қарши ўзларича исён кўтарадилар: «Темирчи Абдуқаҳҳорнинг жоҳиллар жабрига қарши чиқиши – аёлларга азаймхонлик қилиб дам солиши, уларга тегишиши, ракиби Валихон сўфига эшак миясини едириб жиннига айланишини кутиши, ниҳоят, шогирди билан уни «чирок-поя» қилиши; ўгли оғриганида Оллоҳга, азиз-авлиёларга қилган илти-жолари ижобат бўлмай, гўдак жони узилганида алам, жаҳл устида азиз авлиёларни чангитиб сўқиши, телба аҳволда токчада турган Қуръонни олиб қулочкашлаб ерга уриши, бу ҳам етмагандек, ерда ётган Қуръонни тепиб юбориши, беғуноҳ бузқоқи чавақлаб ташлаши – ўша жоҳил, абсурд муҳитга муносиб исён, беҳуда, маънисиз хатти-ҳаракатлардир»²⁵.

У.Норматовнинг янгича талқини ўқувчида қатта кизиқиш уйғотди. Лекин мана шундай талқинда ҳавфли бир ҳолат сезиляпти: биз ўз адабиётимиз намуналарини осонгинина Ғарб абсурд адабиёти хирмониға қўшиб қўймаёпмизми? Иккинчидан, соцреализм методиди ҳам гоёга иллюстрация деган гап бор эди. Абсурд адабиёти назарияси ўзбек асарлари асосида иллюстрация қилинса, қандай бўларкин? Шарк, хусусан, ўзбек адабиёти ўзига хос муҳитда шаклланди, ривожланди. Уни на соцреализм, на Ғарб абсурд адабиёти бирикмасиға атрофлича ўйлаб кўрмасдан киритиш мумкин эмас. Бизда худоға ишониш, худодан мадад кутиб яшаш – пассив хатти-ҳаракат қучли бўлган. «Ўтмишдан эртақлар» қиссасидаги уста Абдурахмон, унинг хотини, кизи, ўгли, онаси муҳитнинг ёркин – пассив, сал ўжар намояндалари. Уста Абдуқаҳҳор ўз муҳитиға қарши исён кўтаради. Лекин унинг бу исёни Олим новвойни ҳам, Тўракул вофурушни ҳам, ҳатто «чирокпоя бўлган», «эшакмия» еган Вали сўфини ҳам ғафлат уйқусидан уйғотмайди. У.Норматов талқиниға қўшилмаслик мумкин, аммо унинг янги йўналишдаги талқини ҳеч қимни бефарқ қолдирмайди, адабиётшуносларни ўйлашға, фикрлашға ундайди.

Мисралар мағзини чақиш, сатрлар сийратидаги маъно, рамз, тимсолларни ёритиш шеърят таҳлилида кўзға аниқ ташланади. Хуршид Даврон шеърларини таҳлил қилган Муртазо Қаршибоев яхшигина сўзшунос эканлигини исботлайди. Жонли, рангин сўзлардан яра-

²⁵ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, -2000, -14 июл.

тилган шеърларни ич-ичидан англаши кишини кувонтиради: «Хуршид Даврон сўзларни сайратиб ёзадиган шоир эмас. У сўзларни ўйла-тиб ёзади, – дейди М.Қаршибоев. – Шоир шеърларидан ташки фикр излаш унинг шеърларига жуда жўн муносабатдан бошка нарса эмас. Аввало шеърдаги ички ҳаяжонни англаш керак, ундаги лирик кайфиятни юракка кўчириш керак²⁶. 80-йиллар пировардида танқидчилик фаолиятларини бошлаган М.Қаршибоев, М.Номозов, З.Эшонова, М.Маматвалиев сингарилардаги фазилат шундаки, улар қайси шоир, ёзувчи асарини таҳлил қилишга киришмасинлар, аввало, ўша ижодкор руҳига чуқур сингишга, маълум фурсат унинг таъсирида бўлишга интиладилар. Санъаткор шоир, ёзувчи, драматург таъсирига ихтиёрий берилиш ҳали уни асосли, чин тушунишмас, жўшқин, хароратли қизиқиш, холос. Туйғулар тўлкинининг ақл-идрок синовидан ўтган тушунчага айланиши ижодкор асарини чин ўрганиш томон ташланган собит қадамдир.

Ёзувчи асарини чуқур ўрганишда етти ўлчаб бир кесишнинг ахлокий-тарбиявий, илмий аҳамияти кучли. О.Шарафиддинов Сафо Очиловнинг «Шеър маълумоти ва фикр равлони» мақоласига жавобан ёзилган «Бир тилда гаплашайлик» баҳс-мақоласида (ҳар иккала мақола «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1987 йил, 9 январь сонидида босилган – А.Р.)... танқидчи асар ҳақида фикр юрита бошлашдан аввал шу асарнинг муаллифи даражасига кўтарилиши, ҳаётга унинг кўзи билан назар солиб, унинг калби билан асарни ҳис этиб кўрмоғи лозим»лигини таъкидлайди. Мазкур фикр ижоднинг барча турларидаги асарлар талқинига тааллуқли. Хусусан, халқ оғзаки ижодини тушунишда асар руҳига сингиш ниҳоятда муҳим ва зарурдир. Фольклор илмининг билағонлари Тўра Мирзаев, Баҳодир Саримсоқовлар халқ оғзаки ижодига тааллуқли асарлар генезиси, образлари, имо-ишораларини теран англайдилар. Фольклоршунос Шомирза Турдимов «Бирнинг минг жилваси», «Ранго-ранг дунё» («Ёшлик» журнали, 1987, 8-сон) сингари мақолаларида халқ кўшиқларидаги ҳар бир ишора, ҳодиса, ранг рамз сифатида кўлланилиб, ўз маъно-мазмунига эғалигини ишонарли кўрсатади. Мана, битта тўртлик ва унинг талқини:

*Бозорга борсангиз йўлингиз бўлмай,
Бир тўққиз олмага қўйингиз тўлмай.
Аввал савдоингиз қўлрўмол бўлмай
Қўлрўмол бўлмаса савдонгиз қўрмай.*

²⁶ Қаршибоев М. Поэтик фикр мезони. //Ёшлик, -1987, -№ 7. –Б. 76.

Кўшиқларда «бозор» – севги муносабатларини реаллаштирувчи рамз. «Рўмол» (кўл-рўмол) – оила рамзи.

Кўшиқ талкини: «Лирик қаҳрамон (маъшуқа) ошиққа, мабодо севгингиз чин, ниятингиз холис бўлса, бекорчи гап-сўз қилмай совчиларни жўнатаверинг («Бозорга борсангиз йўлингиз булғай, аввал савдонгиз кўлрўмол бўлғай»). Умидим умидингиз. Фарзандларингиз кўп бўлсин («Бир тўккиз олмага қўйингиз тўлғай»). Шунчаки кунгил хуши деб келаётган бўлсангиз, ниятингизга етолмайсиз. (Кўлрўмол бўлмаса савдонгиз қурғай»). Келтирилган тўртликда олма илкин (рудымент) маънога – фарзанд маъносига эга²⁷.

Адабий матн қалб кўзи билан ўқилиб, ақл-хуш тарозусида обдан ўлчангач, талкин маромига етади. Бундай талкинда матннинг гўзалликлари ҳам, етишмовчиликлари ҳам, бегона қўлнинг аралашувидан топилган шикастлар ҳам аниқ кўринади. Микроанализ – адабий матнни теран ўрганувчи, унинг ботинидаги ҳолатлардан хабар берувчи таҳлил йўсини.

ТАҲЛИЛ УСЛУБИ

Услуб – ижодкор сийратининг ақс этиши. Сийрат – ўзлик, индивидуаллик, ҳеч кимникига ўхшамайдиган асос. Истеъдод-индивидуалликнинг тиниқ кўриниши, шахс бетакрорлигининг ёрқин ифодаси. Истеъдодли шахс бошқалар орасида ажралиб туради, асрлар бўйи шаклланган тартиб, қонун – қондаларга бўйсунавермайди. Фожиа шундаки, баъзан тузум, ижтимоий мафкура истеъдодга қарши чиқади.

Маълумки, адабий танқид ҳам фан, ҳам санъат. Танқидчилик тарихида ўз услубига эга, ёрқин истеъдодли мунаққидлар кўп бўлган. Биз ХХ асрнинг иккинчи ярмидаги ўзбек танқидчилигида из қолдирган, бетакрор услубга эга бўлган икки мунаққид – Матёқуб Қўшжонов ва Озод Шарафиддинов услуби ҳақида фикр юритишни лозим деб билдик. Улар ижодида ақсарият танқидчиларимизга хос хусусиятлар ақс этган.

Истеъдодли ижодкор фаолиятида дадиллик диққатни дарҳол жалб қилади. «Ойбек 1936 йилда Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган илмий асарини ёзиб тугатди, – деб ёзади Озод Шарафиддинов. – Айтиш керакки, у вақтларда Навоий ҳақидаги тасаввурларимиз ҳали жуда камбағал эди. Унинг ҳақидаги

²⁷ Турдиев Ш. Бирнинг минг жилваси. //Ёшлик, -1987, -№ 5, -Б. 70.

маълумотлар ҳар хил манбаларда тарқоқ ҳолда ётар, қатъий бир системага солинмаган эди... Ойбек биринчи марта Навоийнинг ҳаёти ва ижодига доир материалларни қатъий системага солади, уларга синфий позициядан ёндашиб, Алишер Навоийнинг қиёфасини мукамал очади. Бу тадқиқотда Ойбекнинг билими ғоят чуқур экани, фикрлаш доираси бениҳоя кенглиги, мураккаб ва чигал масалаларни дадил қўя олиши аниқ кўринади»²⁸. Дадиллик – масъулиятни ҳис қилиш. Масъулият ҳис қилинмас экан, танқидчилик ҳам, шоирлик ҳам эрмак, шунчаки қойинмай, юракни ёндирмай юраверишдир. «Мени энг кўп ранжитадиган нарса шуки, баъзан ёш танқидчи зиммасидаги улкан масъулиятни мутлақо ҳис қилмаган ҳолда қўлига қалам олади. – деб ёзади Озод Шарафиддинов. – Мақоласида эса асар ҳақида ҳам, ёзувчи ҳақида ҳам дабдурустан эсига келиб қолган гапларни мулоҳаза қилиб ўтирмай, ёзиб ташлайверади. Ҳолбуки, энг кичкина тақриз ҳам босилиб чиққанидан кейин минглаб, баъзан юз минглаб нусхада таркайди. Демак, сиз минглаб одамга гап айтасиз, уларни бошқа ишлардан ажратиб олиб, оғзингизга қаратасиз»²⁹.

Дадиллик нафақат танқидчиликка, балки бадий адабиётнинг, умуман, санъатнинг барча турлари учун зарурдир. Озод Шарафиддинов «Шеър кўл, аммо шоир-чи?» мақоласида ёзади:

«Хўш, нега энди бугунги шеърятимизда ўртамиёначилик кучайиб кетяпти? ... Нега шеърларда олам тор, ҳаёт нафаси заиф, китобийлик кучли?»

Менимча, бу ҳодисанинг бош сабаби «шоир» деган тушунчани тўла англаб етмасликда. Назаримда, кўпгина ёшларимиз шоирликдан осон касб йўқ деб ўйлайди, шекилли; вазн нималигини, туроқ қандай бўлишини, кофиялаш ҳунарини ўрганиб олсанг, ухшатиш ва мажозлардан хабаринг бўлса бас, шеър ёзавериш мумкин»³⁰.

О. Шарафиддинов ижодкор учун истеъдоднинг сув билан ҳаводай зарурлигини таъкидлайди, истеъдод «ички нигоҳ» эканлигини сўкир Гомер, қар Бетховен асарлари мисолида исботлайди. Ниҳоят, мунаққид истеъдоднинг зарурлигини қайта-қайта таъкидлагач, «Шоирлик – ҳамиша эътиқодлилиқдир. Шоирлик – ҳамиша виждоннинг уйғоқлигидир. Шоирлик – ҳамиша безовталиқдир. Шоирлик – ҳамиша улуғ масъулиятдир»³¹, – деган хулосага

²⁸ Шарафиддинов О. Ҳаёт билан ҳамнафас. –Т.: Ёш гвардия, –1983. –Б. 19.

²⁹ Шарафиддинов О. Талант – халқ мулки. Т.: Фан, –1979. –Б. 173.

³⁰ Шарафиддинов О. Ғузалиқ излаб. –Т.: Адабиёт ва санъат, –1985. –Б. 35.

³¹ Уша китоб. –Б. 38.

келади. Бошқача айтганда, дадиллик – улуғ масъулият, доимий безовталиқ, юксак эътиқод.

XX аср ўзбек танқидчилигида дадиллик намунасини кўрсатган мунаққидлар кўп. Лекин улар орасида Иззат Султон, Ҳомил Ёқубов, Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжоновлар алоҳида ажралиб турадилар.

Озод Шарафиддинов «Характер – бадийлик мезони» мақоласида: «... характер яратиш масаласи бадий адабиётнинг энг мураккаб ва энг жумбоқли вазифасидир. Жаҳон адабиёти бири-бирига ўхшамаган, бири-биридан мукамал ранго-ранг характерларга ниҳоятда бой... Турли туман асарларни таҳлил қилиб, уларда характер қандай яратилганини аниқлаш мумкин, лекин уни қандай яратиш керагини ҳақида рецeпт бeриб бўлмайди»³², – деб ёзади. Ўтган асрнинг 50-йиллари охирида ўзбек адабиётидаги бадийлик мезони – характер муаммосини теран тадқиқ этиш масъулиятини дадиллик билан ўз зиммасига олган мунаққид пайдо бўлди. У Матёқуб Қўшжонов эди. Ўзбек адабиётида ҳамиша бадий характерлар бўлган: асарни мукамал характерларсиз тасаввур эгиб бўлмайди. Матёқуб Қўшжонов фаолияти характер масаласини бадийликнинг юксак кўриниши сифатида намоён этди. Адабий танқидчилик, адабиётшуносликнинг диққати характер муаммосига жалб этилди.

Жаҳон халқлари адабиётшунослигида «характер» (характере) атамаси кенг қўлланилади. Инглиз, немис, япон, турк адабиётшунослигида характер масаласига бағишланган тадқиқотлар ниҳоятда мўл. Қолаверса, адабиётшунослик илмининг бошланишидаёқ Аристотел «Поэтика» ва бошқа асарларида инсон табиати, унинг бадий ижодда акс этиши – характер ҳақида тўхталган эди.

Бадий адабиёт қаҳрамонини символ (юнонча «символон»-дан) деб аташ ҳам удумлашган. Ўзбек адабиётшунослигида «символ», «рамз» сўзлари теппа-тег қўлланилаверади. Турк адабиётшунослигида адабий қаҳрамонни «симге» (символ) деб аташ одат тусига кирган.

XX аср ўзбек адабиётшунослигида адабий қаҳрамон не-не номлар билан аталмади, дейсиз?! Сотти Ҳусайн «Ўткан кунлар» ва ўтган кунлар» тақриз – рисоласида Абдулла Қодирий қаҳрамонларини «сурат» (образ) деб атайди.

Воҳид Зоҳидовнинг баъзи асарларида «саҳия» атамаси характер маъносида қўлланилади.

¹ Шарафиддинов О. Ғўзаллик излаб. –Т.: Адабиёт ва санъат, –1985. –Б. 82.

Ҳозирги адабиётшуносликда, хусусан, мактаб дарсликлари, мажмуаларида «тимсол» атамаси кенг қўлланилмоқда. «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати»да (Тошкент – 1984, II жилд, 231 – бет), «Фарҳанги забони тоҷики» (Москва, «Советская энциклопедия – 1969, II жилд, 363-бет) да тимсол сурат, нақш, расм маъносини англатиши айтилган. Навоий асарлари тили луғатини тузганлар тимсолнинг яна бир қанча маъноларини келтирадilar.

Ўзбек мумтоз адабиётида қўлланилган тийнат (тинат) атамаси ҳозирги адабиётшуносликка ҳам кириб келмоқда.

Характернинг асоси – ўзлик, тийнат, афъол, фитрат, «ватан ичра ватан»ни мукаддас худбинлик, руҳий-маънавий ташналик нуқтаси, инсон ва инсонийлик асрори, безовта руҳ маскани, тиниб-тинчимаган ҳушёкар огрик макони дейиш жоиз. Бошқача айтганда, барча ижтимоий муносабатлар жамулжами ҳисобланган характернинг асосини руҳий-маънавий кадрият, илоҳий неъмат белгилайдики, бу ҳақда Зайниддин Муҳаммад Ғаззолий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Иммануэл Кант, Георг Ҳегел асарларида ёзилган. Экзистенциализм таълимоти намояндалари, хусусан, Жан Поль Сартр ҳам инсонни, унинг характерини англашда анъанавий қарашларга суянади. Фарқ шундаки, экзистенциализм таълимоти намояндалари инсонни англашда илоҳий қарашни эмас, илмий қарашни асос деб билдилар. «Инсон қандайдир инсоний табиат эгаси, – деб ёзади Жан Поль Сартр. – Ана шу «инсоний» тушунча ҳисобланган инсоний табиат ҳамма одамларда бор. Бу эса ҳар бир алоҳида инсон фақат «инсон» деган умумий тушунчанинг хусусий ҳодисаси эканлигини билдиради. Кантдаги мана шу умумийликка кўра, ёввойи одам – табиий инсон ҳам, буржуа ҳам бир хил таъриф билан изоҳланади, бир хилдаги асосий сифатларга эгадир. Бинобарин, бу ерда ҳам инсон моҳияти биз табиатда учратадиган унинг тарихий мавжудлигидан олдинроқ содир бўлган экан»³³.

Шўро адабиётшунослигида, хусусан, ўзбек адабиётшунослигида характер муаммоси бир ёклама – ижтимоий муносабатлар мажмун сифатида ўрганилди. Матёкуб Қўшжонов тадқиқотлари яратила бошлаганидан кейин ҳам характер ҳақидаги бир ёклама фикрларни айтиш давом этди. Бора-бора олимнинг мақолалари тилга тушди, илмий – адабий жамоатчилик диққатини жалб этди. Танқидчи тилини узун қилган, жамоатчилик олдида обрўсини оширган асосий омил

³³ Сартр Ж.П. Экзистенциализм тўғрисида. //Жаҳон адабиёти, -1997, -№ 5. –Б. 182-183.

унинг илми, мушоҳадасининг кенглигидир. «Яхши асарнинг хислатларини кўрсатиш учун қай даражада дид ва мушоҳада керак бўлса, заиф асарнинг нуқсонларини кўрсатиш учун ҳам шу даражада, балким ундан ҳам ўткирроқ дид ва мушоҳада керак бўлади... Танкидчи инкор қилиб бўлмайдиган далилларга суяниши керак бўлади, токи унинг фикрларини ёзувчи тан олсин, китобхон ишонсин. Далилсиз танкид қуруқ сафсатадан бошқа ҳеч нарса эмас»³⁴, – деб ёзди М.Қўшжонов. Олимнинг илк китоби «Мастерство изображения характеров в романах Айбека» (1959) деб аталади. Кейинчалик у «Ҳаёт ва маҳорат» (1962), «Жизнь. Характеры. Мастерство» (1963), «Ойбек маҳорати» (1965) китобларини яратди. Бу асарлар руҳи, уларда кўтарилган муаммолар, хусусан, характер яратиш масаласи ўзбек адабиётшунослигига чуқур сингиб борди. Ёш ёзувчилар, адабиётшунос-у танкидчилар М.Қўшжонов қарашлари асосида характер яратиш муаммосига жиддий эътибор бериб шакллана бошладилар.

Матёқуб Қўшжоновнинг ўзбек танкидчилигидаги катта хизмати шундаки, у социалистик реализм методи, коммунистик мафкура адабиёт ва адабиётшуносликда ҳукмрон бўлиб турган бир пайтда адабий жамоатчилик ва ёшлар диққатини илм ўзанига йўналтирди. Бошқача айтганда, илмий қараш, фанний тафаккур мафкуравий, сиёсий қарашлардан устун кела бошлади. Матёқуб Қўшжонов мафкура майдонининг етакчилари билан илмий қарашлари соҳасида зиддият, қурашга киришмади. Аксинча, олим Ойбек романларини, хусусан, «Қутлуғ қон»ни таҳлил қилар экан, йўлчининг инкилобчи бўлиб етишиши жараёнини кузатади. Олим таҳлиллари, кузатишлари китобхонни бефарқ қолдирмайди. М.Қўшжонов «Навоий» романини талқин қилар экан, илмий мантиска, характер иродаси йўналишига эътибор қаратди. Унинг илмий услуби соцреализм методидаги адабиётшунослик – танкидчиликка, сирдан қараганда, зид келмас эди. Лекин адабиёт соҳасидаги мафкурачилар М.Қўшжонов қарашларини қабул қилмас, улардаги аллақандай руҳ, асосга ғашлик қилардилар. Жиддий ўйлаб кўрилса, М.Қўшжонов на соцреализмга, на партиянинг адабиёт соҳасидаги сиёсатиغا кўр-кўрона қарши чиқмаса-да, илмий мантик, олимона ирода йўналиши билан соцреализм, мафкура пойини қирқиб борар эди. Қизғин шундаки, М.Қўшжонов коммунистик партия аъзоси сифатида шўро давридаги бош йўлдан четга чиқмади. Аксинча, унинг мақола, китобларида партия съезди қарорлари, мафкуравий даъватларга хайрихоҳлик билдирилди, расмий ҳужжат-

³⁴ Қўшжонов М. Ижод сабоқлари. –Т.: Ёш гвардия, –1973. –Б. 24.

мақолалардан иктибослар келтириларди. Шубҳасиз, М.Қўшжонов бу ишларни атайин, юқоридагиларга ёкиш учун қилмаган. М.Қўшжоновда икки қараш ўзаро қурашар, бири-бирини энгишга интилар эди. Улардан бири коммунист М.Қўшжонов қарашлари, босиб ўтган ҳаёт йўли. М.Қўшжонов ёшлигиданок янги тузум руҳида тарбияланади, совет мактабида ўқиди. Харақтери жангчи шинелида тобланди.

Матёқуб Қўшжонов моҳияти унинг илмий қарашлари, олимлик оламида кўзга ташланади. Илмий ҳақиқатни очишга интилар экан, М.Қўшжонов фан мантикига, далиллар таҳлилига берилади. Илмий изчиллик, танқидчиликка садокат М.Қўшжоновнинг мафкуравий-партиявий қарашларидан устун келади. Олимнинг илмий фаолиятининг асоси – харақтер ярағиш муаммоси унинг ўз табиатига ҳам сингиб кетган. М.Қўшжонов ярим аср давомида юзлаб мақолалар ёзди, маърузалар ўқиди, элликка яқин китоб ёзди. Тўғри, ҳозир олим яратган китоблардаги ҳамма фикрлар, қарашлар беистисно замонга мос келади дея олмаймиз. Лекин олимнинг харақтер ҳақидаги қарашлари, назарий тадқиқотлари, бўш асарларни қош этиб ёзган ўтли мақолалари ҳамон кизиқиш билан ўқилади.

Олим ижодини синчиқлаб қузатсангиз, қизиқ ҳолатларга дуч келасиз. 50-60-йилларда М.Қўшжонов Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Абдулла Қодирий роман, қиссаларидаги асосий харақтерларни таҳлил қилган бўлса, кейинчалик етук ўзбек роман, қиссалари поэтикасини кенг қўламда талқин қиладиган бўлди. Мазкур ишлар асосида ҳамиша харақтерлар талқини масаласи турар эди. Олим харақтер муаммосини турли рақурслардан ёритишга интилди: харақтернинг барча томонлари, масалаларини очди. Назаримизда, М.Қўшжоновнинг харақтерни англашдаги тушунчаси қуйидаги таърифда ўз ифодасини топгандай: «Марксизм-ленинизм таълимоти шуни таъкидлайдики, ҳар бир шахс ижтимоий ҳаёт маҳсулидир. Бу шак-шубҳасиз, аксиома. Аммо ҳар қандай жамият ҳам ҳар бир шахс тақдирини олдиндан белгилаб қўймайди. Ҳар бир кишининг ижтимоий ҳаёт негизидан, шунингдек, ўзининг индивидуал хусусиятларидан келиб чиқадиған, бошқаларникини такрор қилмайдиган, яхшими, ёмонми, ўзининг тақдири, ҳаёт йўли бор. Лекин ижтимоий тузум кишилар тақдирининг мазмунини ўзгартириб, маълум бир йўналишга солиб туради»³⁵. Мазкур таъриф харақтер асоси-индивидуал бетакрорлик, тийнат, фитратни ҳам; харақтерда акс этадиган ижтимоий муносабатларни ҳам камраб олади, муҳими, социалистик реализм методи адабиётда ҳукмрон бўлган

³⁵ Қўшжонов М. Ҳаёт ва маҳорат. –Т.: Ўздавнашр, –1962. –Б. 28.

давр рухига ҳам зид келмайди. М.Қўшжонов ишларида соцреализм методи ижодкор эркини чеклашдан зорланиш йўк. Аини вақта, олим зинҳор соцреализм методию мафқуравий чекланиш доирасида қолиб кетмайди: илмий изчиллик, масала моҳиятига кириш М.Қўшжонов тадқиқотларининг асосини белгилайди. Олим Бўтабой («Хукм» Саид Аҳмад), Йўлчи («Кутлуғ қон» Ойбек), Навоий («Навоий» Ойбек), Саида («Синчалак» А.Қаҳҳор), Отабек ва Кумуш («Ўткан кунлар» А.Қодирий) характерини таҳлил қиладими, масала илдизига кирази-қаҳрамон қалбининг қаъридаги асл хусусиятларни юзага олиб чиқади. Лекин олим мазкур қаҳрамонлар характерининг асосидаги иймон, инсоф, ҳалоллик, ўзганинг ҳақиқа хийнат қилмаслик сингари фазилатлар асрлар давомида шаклланиб борганлигини рўй-рост айтмайди. Китобхонда шундай фикр пайдо бўладики, ижобий қаҳрамонлар аслида яхши эдилар, улар зинҳор ўзгармайдилар. Йўлчини Тантибойвачча бебилиска топилган пулга ўргатмоқчи бўлади, Нури норғул йигит Йўлчини бузуклик йўлига тортади, лекин табиати тоза, иймони бутун Йўлчи кингир йўлларга зинҳор бурилмайди. Муҳими, Йўлчи Гулнорни Қора Аҳмад панжасидан қутқариб олгач, қиз билан якка-ёлғиз қолади. Шу пайтда ҳам Йўлчини шайтон йўлдан урмайди, у нафс райига эрк бермайди.

Социалистик реализм методининг моҳияти шундай эдики, у ижобий фазилатлар ёмонликларга қарши курашда намоён бўлишини такозо этарди. Йўлчи, Навоий, Саида сингарилар моҳияти салбий кучларга қарши курашда очилмоғи жониз эди. Мирзакаримбой, Ҳусайн Бойқаро, Қаландаров сингарилар ижобий қаҳрамонларга нисбатан «чарх» вазифасини ўташлари ёхуд салбий томонлари билан кўринишлари керак эди. М.Қўшжонов талқинни шундай олиб борадики, китобхон салбий қаҳрамонлар табиатида инсоний фазилатлар, ўрناق бўладиган томонлар борлигини ҳис қила боради.

М.Қўшжоновнинг характерни ёритишдаги ўзига хослиги учта масалада аниқ кўзга ташланади. Олим ҳар бир асаридида аниқ, изчил вазифани белгилаб олади. Бошқача айтганда, характерни талқин қилишда изчил «йўлакча»дан боради. «Синчалак» қиссасини талқин қилишга киришар экан, мунаққид-олим изчил мақсадини белгилаб олади: «Киши психологизминини яратишда А.Қаҳҳор ижодида яна бир муҳим хусусият бор. Бу киши ички дунёсининг диалектикасини чизишдан иборатдир. Бу ижодий услуб ёзувчининг баъзи бир ҳикояларида кўзга ташланади. Унинг «Сароб» романида эса, бу услуб тенденцияси кучлироқ сезилади. «Синчалак» повестида бу ҳолат ўз

камолотига эришди».³⁶ М.Кўшжонов «Сароб»ни ҳам ҳам, ўзи таъкидлаганидай, ички дунё диалектикаси нутқини «Синчалак»ни талқин қилади. Лекин «Синчалак» талқинидаги руҳий касини очиш ўзига хос кўринишда намоён бўлади. Тадқиқотчи назаридан тадқиқотида ёзувчи кечинмаларини қайта жонлантиради, диалекти-мадошлик йўлидан боради.

Бадий асарни ўқиш, аслида, уни ўзи учун эйтишдир. Китобхон асардаги воқеа, ҳолатлар иштирокчисига айланади; қаҳрамонларни жонлантиради, ҳаракатга келтирилади, уларнинг гап-сўзларини эшитади, руҳий ҳолатларини ўзида кички нутқ билан Б.Томашевский айтишича, «китобни ўқиб» биз уни ҳис этади. шаклига келтирамиз ёхуд уни гапиртирамиз, овоз ҳолига келтирамиз.

Китобхон қалби асар ижро этила бошлаган сахнага келтирамиз. биллингки, қаҳрамонлар ҳам китобхон инон-ихтиёрига айландими, ланади.

Бадий асарни ўқиш, ҳис қилиш китобхон-талқинчининг ўзига оламига кириб бориши жараёнидир. Ўқиш, ҳис этиш эмишнинг ёзувчи эмас, оламнинг ичида туриб фикрлашдир. Ўқиш-талқинчининг олам ҳақида мадошлик ҳолатидир. Бошқача айтганда, бадий асарнинг кечин-ёзувчи руҳидан кечган ҳолатлар қайта жонлантирилади. кички нутқининг «Синчалак» номли тадқиқоти бадий кечини яратишда новнинг «Синчалак» номли тадқиқоти бадий кечини яратишда аник кўринишидир. «Синчалак» асарини яратган А.Кўшжондесак, «Синчалак» тадқиқоти муаллифини ойга тенглаштириш куёш нури ойга ўтпти. Ойнинг ўзига хос нуридан бахтири куёш канчадан-қанча?!

Кечинмадошлик – бадий асар руҳини ҳис этишнинг оладиганлар асардаги воқеа, ҳодиса, қаҳрамонлар ёлда сакланади, асарнинг узок сакланмайди. Бадий кечинмадошлик руҳини берувчи талқин асар руҳи ўзини матнга яқин тутиши керак бўлади. М.Кўшжонов «Синчалак» тадқиқотида қиссадан кўплаб иқтибослар келтиради. «Синчалак» матнига бот-бот мурожаат қилиши китобхоннинг келмайди. Аксинча, талқинчи қарашлари асар матни талқинчининг бирлашиб ўзига хос маънавий-руҳий озуқа тайёрлайди. Бундан кўшилиб, «Синчалак» матнига бот-бот мурожаат қилиши китобхонга малол бўлади.

Матёқуб Қўшжонов ижодининг бетакрор томонидан кўшилиб, шундаки, у ҳаминша бадий матнни зарурий ашё деб билишдан яна бири «Одам қандай тобланди» асарлари ҳақидаги тақрирлари, «Қутлуғ қон», «Навий», «Сароб», «Ўткан кунлар», «Дунёнинг билиши», «Қутлуғ матн таҳлили етакчилик қилади. Матнга яқин бўлиш тадқиқотлари», ҳатто тадқиқотларда «Синчалак» матнига бот-бот мурожаат қилиши китобхонга малол бўлади.

³⁶ Қўшжонов М. Ҳаёт ва маҳорат. –Т.: Ўздавнашр, –1962. –Б. 46.

асарларининг ҳаётийлигини, жозибасини белгилайди. М.Қўшжонов нега соцреализм қонун-қоидалари доирасида қолиб кетмади, нега мафкуравий даъватларга берилмади? Олим ҳамиша жонли ҳолат – бадий матнга суяниб иш олиб борди. М.Қўшжонов ёзишга эмас, ёзишдан олдинги ҳолат – укиш, англашга жиддий эътибор беради. Назаримда, М.Қўшжонов талкин қиладиган асарлари матнини ёдлаш даражасида ўзлаштиради.

«Мунаққидлик ва адабиётшуносликка киришимда ўзимга йўл танладим деб ўйлайман. Москвада ўқиган пайтларимда матн устида ишлашни ўзимга шарт қилиб қўйдим. Шу мақсадда асарни ўқиб, «асар» яратишга уриндим. Аксарият ҳолларда бирор ҳикояни 1-2 марта ўқийман-да, китобни ёпиб ўша асарни қайта ёзаман. Кейин асл матн билан солиштираман ва йўл қўйган камчиликларимни англаб оламан. Камчиликларимни ҳисобга олиб иккинчи марта ёзишга ўтираман ва яна матнга солиштираман. Қўнглим тўлгунча бу жараён давом қилади. Шу йўсинда матнга нисбатан муҳаббат туйғуси шаклланди менда. Асарни таҳлил қилганда асл маънога нисбатан ҳар бир сўз, ҳар жумла, ҳар бир тиниш белгисининг ўрни қай даражада эканини англайдиган бўлдим. Менинг илк бора «Звезда Востока» журналида эълон қилинган «Формирование характера» номли мақолам шу услубда яратилган. Ҳанузгача мен шу услубга содиқман...

Мен 50 йил давомида 40 га яқин китоб ва рисоалар, 500 га яқин мақолалар эълон қилдим. Умуман олганда, мен ижодимдан каноатланаман... Менда каноат ҳосил қилган асарларим, асосан, матн таҳлилига бағишланган»³⁷.

Шўро даври ўзбек тадқиқчилигида матнга бепарво муносабатда бўлиш авж олди. М.Қўшжоновга ўхшаш бир неча танқидчилар матнни укиш, таҳлил қилишни мукаддас билдилар. Олим бадийлик даражасига етмаган матнларни таҳлил қилишда ҳам шижоат кўрсатди. Матннинг бадий эмаслигини айтиш учун билим, укув, маҳоратдан ташқари жасораат, фидоийлик бўлиши керак. М.Қўшжонов ўз ижоди давомида қанчадан қанча матнларнинг бадий эмаслигини, эмоционал таъсирдан йироқ эканлигини рўй-рост айтди. Мана шундай вазиятда танқидчи услубининг асосий хусусиятлари кўзга яққол ташланади. Ҳўш улар нималардан иборат? Биринчидан, танқидчининг дадиллиги, масъулият бурчини теран ҳис қилиши. Заиф асарни ҳамма, жумладан, танқидчилар ҳам ўқийди. Лекин баъзи танқидчиларгина заиф асарнинг ожизлигини очик-ойдин айтади.

³⁷ Қўшжонов М. XX аср менинг тақдиримда. //Жаҳон адабиёти, -2001, -№ 1. -Б. 13-14.

Бошқача айтганда, танкидчи билла-кўра туриб ўзини ўтга уради, жангга киради. Ёзувчи ҳам одам, ўз шаъни учун курашади. Қолаверса, яхшими – ёмонми асар-ёзувчи фарзанди. Ҳагто кўнғиз боласини оппоғим, типратикон юмшоғим, деган экан. Танкид қилинган асар муаллифи танкидчини ўз душмани деб билади. Шундай экан, жанг майдонига кириш, худбинона ўйлаганда, ўзига душман орттириш кимга зарур? Танкидчининг асли ҳақиқатни айтиш, жанговарлиги билан танилади. Жанговарлик танкидчининг бош белгиси эмас. Шундай танкидчилар бўлганки, жанговарлиги билан танилган бўлса-да, танкид қилинаётган асар ҳақида асосли фикр-мулоҳаза айтолмай мулзам бўлган. Матёқуб Қўшжонов нафақат жангга дадил киради, у рақиби курагини ерга текказди: шундай далил, исботлар келтирадики, китобхон асарнинг заиф эканлигига ишонади. Танкид қилинаётган асар муаллифи, тилида бўлмаса-да, дилида танкидчига тан беради. Танкидчини галабага олиб келган асосий омил унинг билими, мушоҳадасининг кенглигидир. М.Қўшжонов Ю.Шомансурнинг «Қора марварид», Сайёرنинг «Хулкар» киссалар тўпламини, Мирмуҳсиннинг бир қанча асарларини, Иброҳим Раҳимнинг «Одам қандай тобланди» романини асосли танкид қилган. И.Раҳим романининг танкиди учун мунаққид ғаройиб усул танлаган. У ёзувчини майдонга таклиф қилган, фикрларини очиқ хат шаклида, бетга айтганнинг захри йўқ кабилида ифода этган. Далил сифатида М.Қўшжоновнинг «Давр талаби ва ижод масъулияти» (Иброҳим Раҳимга очик хат) мақоласидан кўчирма келтирамиз:

«Сиз суддан кейин уни («Одам қандай тобланди» романининг қаҳрамони Эркин ҳақида гап боряпти – А.Р.) катта қурилишга кетаётган йўловчиларга қўшиб қўясиз. Мана ўша сатрлар. «Оркамдан грузовик келди. Кузовда беш-олти одам. Мени ўз ёнларига таклиф қилишди. Қаёққа борнишларини ҳам сўрамай уларга қўшилиб олдим».

Нега йўловчилар уни таклиф қилишди? Йўлда бошқалар ҳам бор эди-ку! Нега у суриштирмасдан машинага чиқади? Наҳотки унинг учун қаёққа кетишнинг фарқи бўлмаса? Телба одамларгина шундай қилиши мумкин. Сиз «қаҳрамоннинг ҳолати шундай эди» дерсиз. Ундай бўлса, қани ўша ҳолат тасвири? Кўрамикки, қаҳрамоннинг ҳатти-ҳаракати унинг ички руҳиясидан узоқда. Сиз уни ГРЭС қурилишига жўнатмоқчисиз, уни йўлга чиқардингиз, юк машинасини тўхтатдингиз, ичидаги одамларга таклиф қилдингиз, уни машинага чиқариб қўйдингиз... Манзилга егиб боргач ҳам таклиф қилганлар

«биз билан ишлайверасан...» дейишди. У «енг шимариб ишга» тушади. Қахрамонингиз бунча осон кўнувчан бўлмаса?!...»³⁸.

Мунаққид назарий лавхалар яратадими, адабий шарҳлар битадими, тақриз ёзадими, ҳамиша характер муаммосини диққат марказида тутлади. М. Қўшжоновада зийрак одамларга хос ҳис этиш (интуиция) тўғриси кучли. 70-йилларда у интерпретация таълимоти кучаяётганини ҳис қилди, маъно бадий асардаги асосий моҳият эканлигини англади. 1974 йилда яратган асарини «Маъно ва мезон», 1977 йилда чоп эттирган тўпламини «Моҳият ва бадийят» деб атади. «Маъно ва мезон» китобида энг кўп қўлланган сўз «маъно»; «умуман маъно излаб топиш»; «катта маъно бахш этмасдан»; «киссаларда маъно бордек сезилса»; «Маънонинг шу хилда тарқок бўлиши ҳам маъносизликнинг бир кўринишидир»; «Тарихдан ҳам маъно излаш зарур»; «деган маъно чиқараётгандек бўлади»; «шу маънода асар яхши ният билан ёзилган»³⁹.

М.Қўшжонов маъно ҳақида кўп гапиради-ю, фикрни талқин-у баҳолашга эмас, асар ғоясига келтириб боғлайди. Лекин баъзан олимдаги ички сезги талқиннинг муҳим ўзагини англайди:

«Демак, ҳар бир асарга ва ҳар бир образнинг талқинига конкрет шу образ маъноси, умуман асар маъноси, унда тасвирланаётган гўзаллик талаби нуктаи назаридан ёндашилсагина тўғри хулоса чиқариш мумкин»⁴⁰.

М.Қўшжонов – характершунос олим. Лекин унинг асарларида ғоя масаласига алоҳида аҳамият берилади. Ғоя ҳақида гапириш, табиийки, соцреализм ҳақида мулоҳаза юритиш, коммунистик мафкурага эътибор бериш деган маънони англатарди. Олим композиция ҳақида кўп тўхталинган, назарий лавҳа ёзган. «Ҳақиқатан ҳам бадий асарларда кўпинча композицион марказ унинг ғоявий асоси билан мос келади. Ҳатто А.Толстой ёзувчининг «диққат маркази» терминининг моҳиятини очиб бериш учун уни бошқа сўзлар билан «маъно», «идеология» деб атайди. Бу табиий ва қонунийдир»⁴¹, – деб ёзади М.Қўшжонов. Худди шу фикрни мунаққид «Ойбек маҳорати» китобида ҳам (1965 йил, 306-саҳифа) тақрорлайди. Биз зинҳор М.Қўшжонов ижодини социалистик реализм йўсинида давом этгани, коммунистик мафкурани тасдиқлагани учун камситиш ниятимиз йўқ.

³⁸ Қўшжонов М. Ижод масъулияти. –Т.: Адабиёт ва санъат, –1981. –Б. 222-223.

³⁹ Қўшжонов М. Маъно ва мезон. –Т.: Адабиёт ва санъат, –1974. –Б. 20-21.

⁴⁰ Қўшжонов М. Маъно ва мезон. –Т.: Адабиёт ва санъат, –1974. –Б. 46.

⁴¹ Қўшжонов М. Ҳаёт ва маҳорат. –Т.: Ўздавнашр, –1962. –Б. 116.

Ўша пайтда бошқача йўл тутиш мумкин эмас эди. Лекин Матёкуб Қўшжонов ва унга ўхшаш синчков олимлар бадий адабиёт соҳасида жиддий ўзгаришлар рўй бераётганини ҳис этганлар. 70-80 – йилларда реализм, соцреализм ҳақидаги қарашлар изчил давом эттирилар эди. Лекин М.Қўшжонов «ҳаётни ҳаққоний кўрсатиш» деган тушунча ҳақида мулоҳаза юритади, муҳими, кизиқ хулосага келади. Ўйлаб кўрилса, М.Қўшжонов модерн адабиёт хусусиятини англаб етган, бу адабиётнинг замини мустаҳкам бўлишини ҳис этган. Бошқача айтганда, мунаққид ҳаётда қандай бўлса, шундай акс эттиришга, изчил реализмга унчалик мойил эмас:

«Санъатдаги товуш, оҳанг, бўёк, шакллар, бадий адабиётдаги сўз билан яратилган воқеалар ҳаётга «таклид». Аммо улар айнан таклиднинг ўзи эмас. Санъаткор ва ёзувчи ҳаёт материални ўзининг санъаткорлик тафаккуридан ўтказади, ёзувчи Абдулла Қаҳҳор сўзи билан айтганда, «қайта бичиб, қайта тикади». Аниқроғи, санъаткор ҳаёт материални «қайта ташкил қилади», «қайта ташкил қилиш» пайтида санъаткорларнинг ўзлиги намоён бўлади. У шунчаки «таклид», оддий «кўчирма» яратмайди. «Қайта бичиб, қайта тиккан» пайтида ёзувчи дунёқараши, ҳаёт идеали ишга солинади. У ҳаётдан ўз идеалини тасдиқлайдиган томонларни танлайди... Демак, адабиёт ва санъат ҳаётнинг оддий «таклиди», оддий «кўчирмаси» эмас, балки ёзувчи дунёқараши, унинг идеали билан суғорилган «таклиди» ва «кўчирмаси»дир»⁴².

Матёкуб Қўшжонов 80-йилларда адабий жараённи таҳлил этди. Муस्ताкиллик йилларида М.Қўшжоновнинг «Ўзбекнинг ўзлиги», «Абдулла Орипов» сингари илмий асарлари чоп этилди. Мунаққид А.Қодирий, А.Орипов ва бошқа санъаткорлар ижодини янгича талқин қилмоқда. Ҳануз олим асарларни талқин ва таҳлил қилишда характер муаммосини асос қилиб олмоқда. Муаллиф «Элим деб, юртим деб...» рисоласида характерни талқин қилишнинг янги йўсинини танлаган. Олим ўз услубини тасдиқлаб бормоқда.

Услуб – ўзлик. Услуб – характернинг ботиний суврати. Услуб, қайсидир маънода, тақдир. Машҳур кишиларнинг илк илмий-ижодий қадамлари билан охириги қадамлари, излари аро узвий бирлик, боғлиқлик бўлади. Иззат Султонов, масалан, 30-йиллардаёқ адабиёт назариётчиси сифатида танилган эди. Узок умрининг охиригача олим назария муаммолари билан шуғулланди. Матёкуб Қўшжонов ўзбек адабиётшунослигига характер муаммосини олиб кирди. У ўнлаб

⁴² Қўшжонов М. Маъно ва мезон. –Т.: Адабиёт ва санъат, –1974. –Б. 159.

ёзувчилар, шоирлар ижодини характер муаммоси нуктаи назаридан ўрганди. Озод Шарафиддинов илк китобидаёқ қалб, поэзия масаласини кўтарган эди. Олимнинг барча асарлари, мақолаларида қалб билан боғлиқ муаммолар кўтарилади. У биринчи китобида ёзган эди: «Босиб ўтган ҳаёт йўлингни, эл олдидаги карзингни ўйлаб кетмайсанми? Ёхуд сеvimли ёринг сенга хиёнат қилса, умидларингни чиппақка чиқарса, изтиробга тушмайсанми? Бировнинг қабихлигини кўриб газабга келмайсанми? Бу ҳисларинг ҳаммаси поэзиянинг кенг ва сахий қалбидан нурланиб чиқиши мумкин»⁴³.

Поэзия – қалб изҳори, унинг нурланишлари, рангланишлари, оғриклари... О.Шарафиддинов сўз санъатининг барча турлари ҳақида ёзди. Лекин олим борлиғи поэзия талқинида тўлароқ, тўқисроқ намоён бўлади. Ярим асрлик ўзбек поэзиясининг талқин ва таҳлили Озод Шарафиддинов мақола, тадқиқотларисиз кемтик, файзсиз бўлиб қолади. Олим табиатан ҳам қалб, эҳтирос кишиси. Юраги буюрганини қилиб, қалби ундаганини айтиб, у неча бор ёмонотлик бўлмади, дейсиз? Мана, битта мисол. «Тирик сатрлар»нинг кийин қисмати» мақоласида О.Шарафиддинов ёзади: «Зиёлиларнинг шаҳар йнгилишида ...

Марказқумнинг мафкура бўйича котиби Рафиқ Нишонов маъруза қилди ва бошқалар қатори мени ҳам Чўлпонни тирилтиришга уринаётганим «мафкуравий қалтабинлик» ва ҳатто «мафкуравий диверсия эканини айтди ҳамда ҳали «Чўлпонни ўрганадиган вақт келгани йўқ» деди. Мен ўрнимдан туриб савол бердим: «Совет ҳокимиятининг ярим асрли тўйини кечагина нишонладик. Чўлпоннинг оқланганига ҳам 12 йилдан ошди. Сизнингча, яна неча йиллардан кейин Чўлпонни ўрганишни бошласак бўларкин?». Савол Рафиқ Нишоновга ёқмади. У ношуд ўқувчининг маъносиз саволига жавоб бераётгандай жеркиб берди: «Мен хронологик маънода айтаётганим йўқ. Яна қанча керак бўлса, шунча қутасиз!»⁴⁴.

Озод Шарафиддинов – эҳтиросли инсон, қалб кишиси. Лекин унинг гаплари, мақолаларида ҳароратга, жўшқинликка йўғрилган тиниқ фикр, нозик мушоҳада, теран ақл ҳамиша етакчилик қилади. Қалб ва ақл -мунаққид О.Шарафиддинов услубининг асоси. Унинг асарларида дадиллик, ишонч узок-узокни кўра оладиган ақл нури билан йўғрилган. Ижодининг бошланишидаёқ у Чўлпон ижодини севди, мана шу санъаткор асарларисиз XX аср ўзбек адабиёти кемтик бўлиб қолишини чуқур англаб етди. Устига устак КПССнинг XX

⁴³ Шарафиддинов О. Замон. Қалб. Поэзия. –Т.: Ўзадабийнашр. –1962. –Б. 30.

⁴⁴ Шарафиддинов О. Сардафтар саҳифалари. –Т.: Ёзувчи, -1997. –Б. 57.

сьездидан кейин Чўлпоннинг ҳам меросини ўрганувчи комиссия тузилди. «Комиссия раиси Ёзувчилар уюшмасининг ўша пайтдаги биринчи котиби Баҳром Раҳмонов, аъзолари эса Уйғун, Мирзакалон Исмоилий, Ғулом Каримов ва мен эдим»⁴⁵, – деб ёзади О.Шарафиддинов. Мунаққид Чўлпон ижодини элга танитиш учун ўттиз йилдан ортиқроқ муттасил ҳаракат қилди: не-не маломатларга, пўписаларга, тазйикларга учрамади? 12 йилдирки О.Шарафиддинов, бошқа тадқиқотчилар катори, Чўлпон адабий мероси ҳақида тадқиқотлар яратмоқда.

Озод Шарафиддинов Абдулла Қаҳҳорни инсон, истеъдодли санъаткор сифатида севди. Бу инсоний садокатнинг самараси ўларок ўнлаб мақола, портрет, такризлар яратилди. «Абдулла Қаҳҳор» номли китобда Озод Шарафиддиновнинг жаҳон адабиёти ҳақидаги кенг билими, биографик асар ёзишдаги укуви, архив материалларини синчковлик билан ўрганишдаги сабр-тоқати, ижод психологиясидан кенг илмга эгаллиги намён бўлди. Муҳими, Озод Шарафиддинов Абдулла Қаҳҳорни Чўлпон, Ойбек, Ғафур Ғулом даражасидаги санъаткор эканлигига ишонади. Абдулла Қаҳҳорга яқин бўлганлиги учун ҳам О.Шарафиддинов неча бор кутқиланди. Абдулла Қаҳҳор ҳам, унинг ижоддаги рақиблари ҳам ўтиб кетдилар. Абдулла Қаҳҳор ижодини, асарларини эмин-эркин талқин қиладиган, холис баҳолайдиган замонлар келди. Қарангки, Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижодини бошқача талқин қилиб, ўзгача баҳолайдиганлар ҳозир ҳам пайдо бўл-япти. Озод Шарафиддинов «Чинорлардан бири...» мақоласида ўқинч билан қуйидагиларни ёзади: «Бугун бу улуғ инсон ва улуғ адибнинг таваллуд кунлари унинг хотирасини ёдлаб ўтириб, бир нарсани ўйлаб кетдим: ҳар қалай, нима учун унинг тўғрисида босиқлик ва холислик билан ёзиш ўрнига хом-хатала гапларни айтяпмиз. Унинг ҳақида бунақа гапларни янги тафаккур меваси сифатида тақдим этяпмиз. Менимча, бу янги тафаккур эмас, аксинча, эски тафаккурнинг талвасаларидан ўзга нарса эмас. Гап шундаки, социалистик тузум ҳаммамизни ҳам мантик қонуниятлари асосида эмас, муайян қолиплар асосида фикрлашга ўргатиб қўйган эди. Биз ҳамма нарсага синфийлик нуқтаи назаридан қарар эдик. Синфийлик эса фақат иккита рангни оқу-корани, яхши-ю ёмонни тан оларди.

Кимки биз билан бўлмаса, у бизнинг душманамиз. Бугун ҳам шу, рангпарастлик ҳақиқатни тугал қўришимизга халақит бермаяп-

⁴⁵ Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. –Т.: Ёзувчи, –1994. –Б. 37.

тимикин? Ёки Герострат шухратига эришиш иштиёки ғолиб келиб кетадими?»⁴⁶.

Озод Шарафиддиновнинг юқоридаги фикрлари ўзбек танкидчиларига йўналтирилган. Мунаққид О.Шарафиддинов ўзбек танкидчилиги қозонида қайнади, ўзбек адабий-танкидий муҳитида шаклланди. Ўзбек танкидчилиги, мунаққидлари ҳақида Озод Шарафиддиновдан кўп ёзгани камдан-кам топилади. «Чўлпонни англаш» китоби, «Гўзаллик излаб» асаридаги «Адабий танкид муаммолари» бўлими, «Ҳақиқатга садокат» китобидаги «Янги авлод тўлкини»,

«Адабий танкид замон хизматида» мақолалари ўзбек адабий танкидчилиги тарихи, муаммолари, авлодлари ҳақида. Бундан ташқари, О.Шарафиддинов Чўлпоннинг, Ойбекнинг адабий-танкидий қарашлари ҳақида, Отажон Ҳошимнинг ижод йўли тўғрисида тадқиқотлар яратган. Танкид тарихи, хусусан, ўзбек танкидчилиги тараққиёти йўлини, унинг намоёндалари ижодини тўлиқ билиши Озод Шарафиддинов услубининг ёркин қирраси ҳисобланади. У адабий танкидчидаги масъулият ҳиссини, кенг фикрликни, бетакрор услубни юқсак кадрлайди. Мисолларга мурожаат қиламиз. «Чўлпон танкидий фаолияти билан эстетика соҳасида янги бир таълимот ярагишни мақсад қилиб қўймаган бўлса-да, унинг мақолаларини ички яхлитликдан маҳрум, ҳар хил йилларда ҳар хил муносабатлар билан ёзилиб, ҳар хил нарсалар тўғрисида баҳс юритувчи пароканда асарлар йиғмасидан иборат деб қараш мумкин эмас. Аксинча, ҳар бир мақоланинг югурик мисралари ортидан Чўлпоннинг ўзи қараб тургандай бўлади. Ҳар бир мақолада Чўлпон шахсиятининг аниқ муҳри борки, худди шу нарса уларни яхлит бир ҳолга келтириб туради».⁴⁷ Алишер Навоий тўғрисидаги «тадқиқотда Ойбекнинг билими гоят чуқур экани, фикрлаш доираси бениҳоя кенглиги, мураккаб ва чигал масалаларни дадил қўя олиши аниқ кўринади».⁴⁸

И.Султон ҳақида О.Шарафиддинов бундай ёзади: «... адабиётшунос ва мунаққид асарларини халқ учун ардокли қиладиган зарур шароитлардан бири – уларда ўзак масалалар кўтарилиши билан бир қаторда, бу масалалар ҳақида айтиладиган фикрнинг теранлигида ҳамдир. И.Султонни ўзбек адабиётшунослигининг отахон арбобига айлангирган асосий сифат ҳам худди шунда – унинг асарлари ҳамisha теран фикрларга бой бўлади. Олим адабиёт фактларини жуда

⁴⁶ Шарафиддинов О. Сардафтар саифалари. –Т.: Ёзувчи, –1999. –Б. 155-156.

⁴⁷ Шарафиддинов О. Истиқлол фидойилари. –Т.: Шарқ, –1993. –Б. 43.

⁴⁸ Шарафиддинов О. Паёт билан Памяфас. –Т.: Ёш гвардия, –1983. –Б. 19.

яхши билади, лекин уларни ҳеч қачон қуруқ санаш билан ёхуд уларга шунчаки изоҳ бериш билан чекланиб қолмайди. У бирон бир конкрет асарга тақриз ёзадими, адабиётнинг бирор жанрига обзор берадими, проблематик мақола ёзадими, барибир, адабиёт ҳақида чуқур фикрлар айтишга, фактлар ва ҳодисаларнинг моҳиятини очишга ҳаракат қилади»⁴⁹. И.Султон услуби ҳақида айтилган фикрлар мана бу – М.Қўшжонов ижодининг асоси тўғрисидаги қарашларга ҳамоҳанг: «М.Қўшжоновнинг мақолалари фикрий теранлиги билан ўқувчини ўзига ром қилади. Ундаги энг яхши томонлардан бири шундаки, мунаққид конкрет асарни таҳлил қилар экан, ҳатто асардаги бирор қаҳрамон ёхуд персонаж тўғрисида сўзлар экан, китобхонга сездирмай, уни жузъий масалалардан умумий масалаларга етаклайди, энг муҳим назарий проблемалар ҳақида ўйлашга ундайди... М.Қўшжоновнинг мақолалари ўзи фикрга бой бўлгани учун ҳам ҳамиша китобхоннинг фикрини уйғотади, уни интеллектуал активликка чорлайди. Фикр ғойибдан келмайди, албатта. М.Қўшжонов мақолаларидаги фикрий теранликнинг ҳам ўз манбалари бор – буларнинг бири билимнинг чуқурлиги, адабиётшунослик илмининг ҳамма ютуқларидан бохабарлик, иккинчиси эса, ҳаётий тажрибанинг зўрлиги. М.Қўшжонов кечаги кунимизни ҳам, бугунги ҳаётни ҳам беш бармоғидай яхши билади»⁵⁰.

О.Шарафиддинов Иброҳим Ғафуров ижоди ҳақида ёзар экан, фикрий теранлик масаласини бошқачароқ тарзда ифодалайди. Иброҳим Ғафуров «ўзини ижодкорга ақл ўргатувчи донишманд деб ҳисобламайди, аксинча, ҳар мақолада санъаткор шахсиятига, унинг ноёб истеъдодига теран ҳурмат, самимий муҳаббат билан қалам тебратлади. Лекин бу ҳурмат ва муҳаббат қуруқ мактовларда, муболағали олқишларда, кўпиртирилган баҳоларда намоён бўлмайди. Мунаққид санъаткор асари баҳонасида ҳаёт ва ижод тўғрисида мустақил фикрлайди, фикрлаш жараёнида эса китобхон кўз ўнгида санъаткор шахсиятининг ўзига хос кирралари ҳам, ижоднинг машаққатли ва айни чоғда сурурли онлари ҳам, асар вужудида сингиб кетган гўзаллик ва маънодорлик ҳам очилиб боради. Иброҳим санъаткор ва унинг асари тўғрисида мулоҳаза юритар экан, йўл-йўлакай шундай умумлашмалар чиқарадики, уларда санъатнинг умумий муаммолари, моҳиятли масалалари лўнда ва ихчам ифодаланган бўлади»⁵¹.

⁴⁹ Шарафиддинов О. Гўзаллик излаб...» -Т.: Адабиёт ва санъат, -1985. -Б. 192-193.

⁵⁰ Уша асар. -Б. 218-219.

⁵¹ Шарафиддинов О. Ҳақиқатта садоқат. -Т.: Адабиёт ва санъат, -1989. -Б. 346.

рини кенг ёритади. Шу мақолада у истеъдод ва унинг табиати ҳақида нозик кузатишларини кўрсатиб беради.

Мунаққиднинг «Ҳаётийлик жозибаси ва схематизм инерцияси», «Шеър кўп, аммо шоир-чи?», «Бир тилда гаплашайлик», «Генерал Равшанов» романи ҳақида», «Мағзи пуч сўзлардан бир тош нари қоч!» мақолаларида дадиллик, курашга ундаган фикр, масъулият ҳисси кўзга аниқ ташланади. О.Шарафиддинов «Дамир Усмоновнинг икки баҳори» (Ў.Умарбеков). «Шеър маълумоти ва фикр равонлиги» (Сафо Очил), «Ўзбекнома» (Б.Бойқобилов), «Генерал Равшанов» (И.Раҳим) асарлари ҳақида салбий мақола ёзган экан, демак, у асарлар баҳонасида ўзининг эстетик карашларини, адабий-танқидий эътиқодини баён этган. О.Шарафиддинов асар ҳақида танқидий фикр айтар экан, зинҳор муаллифга бўлган антипатиясини билдирмайди. Бўш асарлар танқид қилинган мақолаларида у жиддий, муҳим муаммоларни ўртага ташлайди. Аниқроғи, битта асар ҳақида билдирилган фикрлар адабиётимизда илдиз отиб кетиши мумкин бўлган салбий тамойиллар олдини олади. Фош қилувчи мақолада мунаққид ўта жиддийлик билан мулоҳаза юритади, ҳар бир далилни агрофлича исботлашга интилади.

О.Шарафиддинов – XX асрнинг II ярмидаги ўзбек танқидчилигининг ёрқин намояндаси. Лекин айтилганлардан О.Шарафиддинов ҳар томонлама идеал танқидчи деган фикр чиқиши керак эмас. Мунаққид – ўз даврининг кишиси. Унинг ижодида мумтоз адабиёт ҳақида ёзилган жиддий тадқиқот учрамайди. Ваҳоланки, М.Шайхзода, И.Султон, Ҳ.Ёқубов, И.Ғафуров, И.Ҳаққуловлар ҳам замонавий, ҳам мумтоз адабиёт ҳақида мақолалар ёзганлар. Озод Шарафиддинов А.Орипов, Э.Воҳидов, О.Магжон, Абдулла Шер сингарилар ижоди ҳақида бир қанча мақолалар ёзди-ю, Н.Эшонқул, А.Қутбиддин, Чўлпон Эргаш ҳақида ёзмади. Бошқача айтганда, Озод Шарафиддинов ўзбек модерни адабиёти ва унинг намояндалари ҳақида фикр билдирмайди. Эҳтимол, Озод Шарафиддинов ўзбек модерн адабиёти чуқур мулоҳазаларга материал беролмаслигини ҳис қилгандир. Беайб парвардигор деганимиздай, О. Шарафиддинов ижодида маромига етмаган портретлар, биографик очерклар бор. Лекин, барибир, О.Шарафиддинов XX аср ўзбек танқидчилигининг ўз қиёфасига, услубига эга бетакрор намояндасидир.

Адабий танқидда қадимдан учта услубий йўналиш бўлган: фалсафий, публицистик ва шоирона. Ўзбек танқидчилигида ҳар учала йўналишдаги танқидчилар мавжуд.

Матёқуб Қўшжоновда эстетик – публицистик, Озод Шарафиддиновда хиссий-образли ёхуд шоирона услуб кўзга ташланади.

Адабий танқиддаги барча услублар адабий жараёни таҳлил, талқин қилишга йўналтирилган бўлади. Ҳар бир танқидчи ўзига хос усулда адабий жараёни таҳлил, талқин қилади, асарларни баҳолайди.

ҚЎЛЛАНМАГА ИЛОВА

“Микроанализ имкониятлари” бўйича саволлар.

1. “Матннинг адабий-танкидий таҳлили” деганда нимани тушунасиз? “Матннинг лингвистик таҳлили” деганда-чи?
2. “Синчиклаб ўқиш” микроанализнинг ўзига хосликлари нималарда намоён бўлади?
3. “Синчиклаб ўқиш” тарихий-функционал ёндашувнинг ишончли йўли эканлигини исботланг.
4. Ҳамза асарларига мафқуравий ва микроанализ бўйича ёндашув.
5. Абдулла Қаҳҳор асарларини таҳлил қилиш босқичлари.
6. “Сароб”нинг ҳар хил “ўқилиши”, “таҳлил қилиниши”: дунёқараш, услуб, дид масалалари.

“Таҳлил услуби” боби бўйича саволлар.

1. Адабий танкидчи услуби ёҳуд таҳлил услубининг умумий томонларини айтиб беринг.
2. Бадиий характер нима? Унинг тарихи ҳақида сўзланг.
3. М.Қўшжонов услубининг етакчи хусусияти нимада?
4. Матн ва кечинмадошлик; матн ва мафқуравий ёндашув муаммосига муносабатингиз.
5. Шеърый матнни таҳлил қилишнинг ўзига хосликлари нимада кўринади?
6. О.Шарафиддиновнинг услубининг етакчи хусусиятлари нимада?
7. О.Шарафиддиновнинг таҳлил услуби ҳақидаги қарашлари.
8. Услуб ва адабий танкид жанрлари аро боғлиқликни гапиринг.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X-XIX асрлар Т.: “Ўзбекистон”, 1993.
2. Егоров Б. О мастерстве литературной критики. Л.: Советский писатель, 1980.
3. Проблемы теории литературной критики. М.: Изд. МГУ, 1980.
4. Содик С. Суз санъати жозибаси. Т., “Ўзбекистон”, 1996.
5. Щукина Т.С. Теоретические проблемы художественной критики. М.: “Мысль”, 1979.
6. Фромм Э. Душа человека. М.: Республика, 1992.
7. Хайдеггер М. Разговор на просёлочной дороге. М.: Высшая школа. 1971.
8. Художественная коммуникация и семиотика. М.: “Наука”, 1986.
9. Қўшжонов М. Ижод сабоқлари. Т.: “Ёш гвардия”, 1973.
10. Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. Т.: “Ёзувчи”, 1994.
11. Ҳаққулов И. Шеърят – рухий муносабат. Т.: Адабиёт ва санъат. 1989.

М У Н Д А Р И Ж А

Бадий таҳлил йўллари	3
Микроанализ имкониятлари	6
Таҳлил услуби	24
Қўлланмага илова	44
Адабиётлар рўйхати	45

Босишга рухсат этилди 9.07.2003. Ҳажми 3 босма табак.
Бичими 60×84 1/16. Адади 150 нусха. Буюртма 291.
М.Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети
босмахонасида чоп этилди.

